

Het 'islamitische' verpleegtehuis. Een onislamitische ontwikkeling?

Een onderzoek naar de mate waarin de Malikitische en Hanafitische leer op het gebied van ouderen, overeenkomt met of verschilt van de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen voor mensen met een islamitische achtergrond

Het 'islamitische' verpleegtehuis. Een onislamitische ontwikkeling?

Masterscriptie voor de master:
Origins of Abrahamic Religions: Texts and Contexts

Student: Aletta Huurman
Studentnummer: 1503022

Eerste begeleider: prof. dr. F. Leemhuis
Tweede begeleider: drs. A. van der Zwan

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. <i>Sjarie</i> 'a en rechtsscholen	10
1.1 Geschiedenis van de <i>sjarie</i> 'a en de verschillende rechtsscholen	12
2. De leer van de Hanafitische en Malikitische rechtsschool op het gebied van ouderen	20
2.1 De ouderen	20
2.2 De status van ouderen	23
2.3 Religieuze plichten	27
2.4 Verboden voor ouderen	33
2.4.1 Voedingsvoorschriften	34
2.4.2 Seksescheiding	35
2.5 Persoonlijke verzorging	35
2.6 Medische verzorging	36
2.7 De dood	38
3. Praktijkbeschrijving van Al-Noor	40
3.1 Onderzoeksmethode	40
3.2 Algemene beschrijving	42
3.3 Inrichting	44
3.4 Dagindeling	45
3.5 Rol van de geestelijk verzorger	47
3.6 Status van ouderen	48
3.7 Religieuze plichten	49
3.7.1 <i>Salaat</i>	50
3.7.2 <i>Zakaat</i>	51
3.7.3 <i>Saum Ramadaan</i>	51
3.7.4 <i>Hadj</i>	52
3.7.5 Kledingvoorschriften	53
3.8 Verboden voor ouderen	53
3.9 Persoonlijke verzorging	54

3.10 Medische verzorging	55
3.11 De dood	55
4. Praktijkbeschrijving van de Beukelaar	57
4.1 Algemene beschrijving	57
4.2 Inrichting	58
4.3 Dagindeling	60
4.4 Rol van de geestelijk verzorger	61
4.5 Status van ouderen	64
4.6 Religieuze plichten	66
4.6.1 <i>Salaat</i>	67
4.6.2 <i>Zakaat</i>	69
4.6.3 <i>Saum Ramadaan</i>	69
4.6.4 <i>Hadj</i>	69
4.6.5 Kledingvoorschriften	70
4.7 Verboden voor ouderen	71
4.8 Persoonlijke verzorging	72
4.9 Medische verzorging	73
4.10 De dood	73
5. Conclusie	74
5.1 Bevindingen uit eerdere hoofdstukken	74
5.2 Verschillen en overeenkomsten tussen de leer en de praktijk	80
5.2.1 De status van de ouderen	81
5.2.2 Religieuze plichten	81
5.2.3 Verboden voor de ouderen	82
5.2.4 Persoonlijke en medische verzorging	82
5.2.5 De dood	82
5.3 Concluderend	82
5.4 Laatste opmerkingen	84
6. Bibliografie	86
6.1 Literatuurlijst	86
6.2 Gebruikte websites	88

Inleiding

*'Het niet respecteren van de ouders is tegenwoordig wijdverspreid. De harten zijn verhard en de familieleden zijn vervreemd geraakt van elkaar. De gewoontes van onze tegenhangers van de westerse landen en de ongelovigen hebben ons bereikt... Ze krijgen een huis en leven hun leven alleen of samen met hun honden. Wat betreft het wonen met hun ouders, hun kinderen of broers; dit bestaat niet in de meeste ongelovige landen. Jammer genoeg wensen sommige moslims hen te imiteren. Ook zij willen hun ouders, of één van hen, stoppen in een bejaardenhuis om zichzelf van hen te bevrijden. En als hij iets van gevoel in zich heeft, dan zal hij hen wellicht bezoeken tijdens 'Ied, en hun de vredesgroet geven door hen slechts op enkele dagen te bezoeken. En hij denkt dan dat dit voldoende is in het vervullen van de rechten die zijn ouders op hem hebben.'*¹

Zo schrijft de Saoedi-Arabische moslimgeleerde Sjeik Saalih Ibn Fawzaan al-Fawzaan (geb.1933). In dit citaat, opgenomen in een artikel over ouders, is Ibn Fawzaan al-Fawzaan heel duidelijk: ouders van moslimkinderen horen niet in een bejaardentehuis. Volgens Ibn Fawzaan al-Fawzaan is het plaatsen van je ouders in een bejaardentehuis iets wat 'normaal' is bij westerse mensen, zij respecteren hun ouders niet en leven niet met hen samen. Een moslim hoort dit echter niet te doen. Het stoppen van ouders in een bejaardentehuis is volgens Ibn Fawzaan al-Fawzaan namelijk de grootste vorm van minachting en iemand met godsvrucht in zijn hart zou dit niet doen.²

Deze gedachte blijkt niet vreemd te zijn onder moslims. In het NRC artikel *Je ouders in huis als traditie* komt onder andere Sadik Harchaoui, bestuursvoorzitter van multicultureel instituut Forum, aan het woord. Hij vertelt dat Marokkaanse en Turkse jongeren van mening zijn dat het brengen van je ouders naar een bejaardentehuis iets is, wat je gewoon niet doet. Nadira Bouchami valt Harchaoui in zijn mening bij en legt daarbij uit dat je je ouders niet mag kwetsen en dat islamitische kinderen dit van jongs af aan al leren.³ Het 'stoppen' van ouders in een bejaardentehuis lijkt onder moslims dus iets te zijn wat niet hoort.

Toch werd er in Utrecht in 2009 de eerste zorgunit voor mensen met een islamitische achtergrond geopend.⁴ Niet veel later volgden er in de grote steden van Nederland, zoals Rotterdam, Amsterdam en Den Haag, ook zorgunits speciaal voor ouderen met een islamitische

¹ <http://www.al-yaqeen.com/moslima/artikel.php?id=1416>, Sheikh Saalih Ibn Fawzaan al-Fawzaan, 'Eer de ouders', 11 oktober 2014.

² Idem.

³ http://vorige.nrc.nl/binnenland/article2237958.ece/Je_ouders_in_huis_als_traditie, Sheila Kamerman, 'Je ouders in huis als traditie', 11 oktober 2014.

⁴ <http://nos.nl/artikel/90008-eerste-marokkaanse-verpleeghuis.html>, Rinke van den Brink, 'Eerste Marokkaanse verpleeghuis', 11 oktober 2014.

achtergrond. Het begrip bejaardentehuis is in Nederland niet vreemd, het eerste 'moderne' bejaardentehuis werd in 1965 geopend, maar een bejaardentehuis rekening houdend met culturele en religieuze achtergrond, waaronder de islamitische, is een ontwikkeling die zich nog niet heel erg lang geleden heeft voortgedaan.

Opgemerkt moet worden, is dat er in het openingscitaat wordt gesproken over een bejaardentehuis. Tegenwoordig wordt onderscheid gemaakt tussen een verzorgingstehuis en een verpleegtehuis. Geopende zorgunits voor mensen met een islamitische achtergrond vallen onder de noemer verpleegtehuis.

In verzorgingstehuizen wordt vooral verzorging geboden en wanneer men intensievere zorg of zware medische behandelingen nodig heeft, bijvoorbeeld wanneer men lijdt aan dementie, dan wordt men doorverwezen naar een verpleegtehuis.⁵ Het verpleegtehuis kan onderverdeeld worden in somatische verpleegtehuizen, bedoeld voor mensen met een lichamelijke aandoening of beperking, en psychogeriatrische verpleegtehuizen, voor mensen met psychische of psychogeriatrische klachten, zoals dementie.⁶ Zowel de verzorgingstehuizen als de verplegingstehuizen bieden zorg aan mensen die als gevolg van ouderdom niet meer zelfstandig kunnen wonen. Door de opkomst van verpleegunits in de verzorgingstehuizen is het onderscheid tussen verzorgings- en verpleegtehuizen steeds lastiger te maken en bestaan er nu gecombineerde instellingen die zowel verzorgings- als verpleegtehuis zijn.⁷

Het onderscheid in verzorgingstehuis en verpleegtehuis lijkt onder moslims echter geen grote rol te spelen. In een interview met Aziz el Haddouti, wiens moeder na een dubbel herseninfarct uiteindelijk in het islamitische verpleeghuis Al-Noor te Amsterdam kwam te wonen, vertelt hij: 'Daarna moet je iets met je moeder. In de Marokkaanse, dan spreek ik ook voor de Turkse, in de islamitische, zeg maar, wij hebben een bepaalde geloofsovertuiging, dat je je ouders eigenlijk niet weg doet, want zo wordt dat gezien'.⁸ Zowel het verzorgingstehuis als het verpleegtehuis lijkt men te zien als een plaats waarin ouders worden 'weggestopt' en in beide gevallen is er niet meer het kind dat voor zijn eigen ouders zorgt, gedragingen die onder andere volgens Ibn Fawzaan al-Fawzaan, Sadik Harchaoui en Nadira Bouchami niet zo horen volgens de islamitische geloofsovertuiging.

⁵ <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verpleeghuizen-en-verzorgingshuizen/vraag-en-antwoord/wat-is-het-verschil-tussen-een-verzorgingshuis-en-een-verpleeghuis.html>, 'Verpleeghuizen en verzorgingshuizen, 11 oktober 2014.

⁶ Mirjam de Klerk, *Zorg in de laatste jaren*(2012), 12.

⁷ Ibidem, 12.

⁸ <http://moslimomroep.nl/al-noor-een-verpleeghuis-voor-moslim-ouderen/>, 'Al-Noor een verpleeghuis voor moslim ouderen, 12 oktober 2014.

Dit laatste gegeven wekte mijn interesse: hoewel het er op lijkt dat het brengen van je ouders naar een verzorgingstehuis of een verpleegtehuis binnen de islam niet hoort, blijft het feit dat deze verzorgings- en verpleegtehuizen voor islamitische ouderen in Nederland wel bestaan en zelfs steeds meer in opkomst zijn. Het lijkt er daarmee op dat er een kloof zit tussen de islamitische voorschriften en wat er in de praktijk gebeurt. Als de islam immers voorschrijft dat men ouders zelf moet verzorgen, terwijl ze in de praktijk wel naar een verzorgingstehuis dan wel verpleegtehuis worden gestuurd, dan lijkt dit tegenstrijdig. En hoe zou dit dan zijn binnen het verzorgings-/verpleegtehuis zelf? Leeft men daar wel volgens de islamitische voorschriften?

Omdat de verzorgings- en verpleegtehuizen voor mensen met een islamitische achtergrond pas sinds een korte tijd bestaan, is er nog geen onderzoek gedaan naar de gang van zaken in deze tehuizen. Voor mijn scriptie leek de ouderenzorg voor mensen met een islamitische achtergrond, zoals uitgevoerd in de 'islamitische' verpleegtehuizen, me een erg interessant en leerzaam onderwerp om te gaan onderzoeken.

In eerste instantie besloot ik onderzoek te gaan doen naar de kloof tussen islamitische voorschriften omtrent ouderenzorg en de praktijk, zoals deze ten uitvoer wordt gebracht in de verzorgings- en verpleegtehuizen voor mensen met een islamitische achtergrond. Ik wilde onder meer onderzoeken of er inderdaad een kloof was, waar deze dan uit zou bestaan en waar deze door verklaard zou kunnen worden.

Om dit onderzoek te kunnen uitvoeren, heb ik verschillende verpleegtehuizen voor mensen met een islamitische achtergrond benaderd. Bij twee van deze tehuizen was ik van harte welkom. Eén daarvan was de al eerder genoemde Al-Noor te Amsterdam. Het andere verpleegtehuis was de Beukelaar te Rotterdam, die een woongroep voor Marokkaanse en een woongroep voor Turkse ouderen heeft.

Tijdens mijn eerste bezoek bij Al-Noor kwam ik er echter achter dat mijn onderzoeksvraag lastig te onderzoeken bleek; het ging er in dit tehuis heel anders aan toe dan ik van te voren had ingeschat. Bij veel vragen die ik stelde, kreeg ik stevast het antwoord: 'Deze mensen zijn ziek, dan hoeft dat niet'. Wanneer ik vroeg of de Koran dat inderdaad zo voorschreef kreeg ik stevast het antwoord: 'Wij doen dat gewoon altijd zo'. Ook mijn bezoek aan de Beukelaar ging anders dan ik had verwacht. Ik kreeg hier antwoorden van soortgelijke strekking. In beide verpleegtehuizen kreeg ik daarnaast te horen dat ik het verpleegtehuis als een plaats kon zien waar men rekening hield met islamitische achtergrond van de bewoners, maar dat de bewoners en hun familie zelf bepaalden hoe er werd geleefd. Door deze antwoorden kreeg ik het vermoeden dat islamitische voorschriften binnen het verpleegtehuis niet echt een bepalende rol

speelden. Een onderzoek naar een eventuele kloof tussen voorschriften en praktijk werd in dit geval erg lastig.

Tegelijkertijd lieten deze eerste bezoeken wel andere interessante vragen naar boven komen, zoals: als men het 'gewoon doet, zoals men altijd doet' wat betekent dit dan? Welke voorschriften worden er dan gevolgd? Zijn dit hele andere voorschriften dan de islam voorschrijft? Wat schrijft de islam überhaupt op het gebied van ouderen voor en wat doet men in de praktijk? Op welke punten zijn er verschillen en op welke punten zijn er overeenkomsten?

Deze vragen brachten mij op het idee om een scriptie te schrijven waarin ik de islamitische leer omtrent ouderen afzet tegen de praktijk, zoals deze in de twee verpleegtehuizen wordt uitgevoerd, om op deze manier de eventuele verschillen en overeenkomsten tussen de islamitische leer en de praktijk bloot te leggen.

Zoals in het eerste hoofdstuk naar voren zal komen, valt er binnen de islam echter niet over één leer te spreken. In de islamitische geschiedenis zijn er verschillende islamitische rechtsscholen tot ontwikkeling gekomen, die elk hun eigen leer hebben. Om mijn onderzoek enigszins in te perken, heb ik besloten me op de leer van twee rechtsscholen die het meest in Nederland voorkomen te richten, namelijk de leer van de Hanafitische rechtsschool en de leer van de Malikitische rechtsschool.

De hoofdvraag die ik in mijn scriptie centraal heb gesteld, is:

‘In hoeverre komt de islamitische leer, op het gebied van ouderen, zoals deze door de Hanafitische en Malikitische rechtsschool is voorgeschreven, overeen met of verschilt deze van de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen (Al-Noor en de Beukelaar) voor ouderen met een islamitische achtergrond?’

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, heb ik verschillende deelvragen opgesteld:

- Wat schrijft de islamitische leer, volgens de Hanafitische en Malikitische rechtsschool, voor op het gebied van ouderen?
- Hoe komt de islam tot uiting in de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond?
- Hoe komt de islamitische leer, zoals deze door de Hanafitische en Malikitische rechtsschool is voorgeschreven, overeen met de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond?

- Hoe verschilt de islamitische leer, zoals deze door de Hanafitische en Malikitische rechtsschool is voorgeschreven, van de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond?

Mijn scriptie bestaat uit 3 onderdelen. Het eerste deel is mijn theoretische gedeelte en bestaat uit twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is een hoofdstuk met achtergrond informatie over de geschiedenis van de *sharia* en de verschillende rechtsscholen. In het tweede hoofdstuk beantwoord ik aan de hand van een literatuuronderzoek mijn eerste deelvraag. Met behulp van artikelen, websites, boeken en *fatwa's* (juridisch adviezen) heb ik de Hanafitische en Malikitische leer omtrent ouderen blootgelegd. Ik heb me daarbij op een aantal onderwerpen gericht die op de ouderen in de verpleegtehuizen van toepassing zijn: de status van ouderen, religieuze plichten en verboden, persoonlijke en medische verzorging en de dood.

Het tweede gedeelte van mijn scriptie bestaat uit een beschrijving van mijn praktijkonderzoek in de al eerder genoemde verpleegtehuizen, Al-Noor en de Beukelaar. Dit gedeelte is in twee hoofdstukken opgedeeld. In het derde hoofdstuk beschrijf ik mijn praktijkonderzoek uitgevoerd in Al-Noor en in het vierde hoofdstuk beschrijf ik mijn praktijkonderzoek uitgevoerd in de Beukelaar. In deze twee hoofdstukken richt ik me op mijn tweede deelvraag. Naast een algemene beschrijving, een beschrijving van de dagindeling, inrichting, en de rol van de geestelijk verzorger, ben ik dieper op de zojuist genoemde onderwerpen ingegaan, om vast te kunnen stellen hoe de islam in deze onderwerpen tot uiting komt. Mijn praktijkonderzoek heb ik uitgevoerd aan de hand van observatie aangevuld met interviews.

Het laatste gedeelte is een concluderend gedeelte, en bestaat uit één hoofdstuk. In dit hoofdstuk heb ik de bevindingen uit de eerdere hoofdstukken naast elkaar gelegd en antwoord gegeven op mijn laatste twee deelvragen. In dit hoofdstuk kom ik tevens terug op de vraag die ik mijn scriptie centraal heb gesteld.

1. *Sjarie 'a* en rechtsscholen

Hoe een gelovige moet handelen, neemt een belangrijke plaats binnen de islam in. Het geheel van regels en voorschriften wordt *sjarie 'a*, ofwel de goddelijke wet, genoemd. Deze goddelijke wet bestaat uit geboden en verboden die God door middel van Zijn openbaring bekend heeft gemaakt.⁹

Hoewel de Koran en de *soenna* leidend zijn in de Goddelijke wet, bevatten zij geen uitgewerkt systeem van concrete regels. De Koran bevat slechts een klein aantal verzen met daarin praktische voorschriften en hoewel de *soenna* meer concrete regels bevat, ligt hier het probleem van het elkaar tegensprekende overleveringen.¹⁰

Wat de Goddelijk wet de mensen voorschrijft, kan niet zomaar worden afgelezen; de Koran en de *soenna* geven, zoals gezegd, geen lijst met regels waaraan de gelovigen zich moeten houden. Om de goddelijke wet uit de Koran en de *soenna* te destilleren, moet men daarom moeite doen. De activiteit die zich hiermee bezighoudt, wordt *fikh*, ofwel rechtswetenschap genoemd.¹¹ Het woord *fikh* is afgeleid van het Arabische werkwoord dat oorspronkelijk 'begrijpen, kennis, intelligentie' betekent, maar is uitgroeid tot de technische term voor de religieuze rechtswetenschap in de islam.¹²

Vaak worden de *sjarie 'a* en *fikh* voor hetzelfde aangezien, maar er zijn belangrijke verschillen. De *sjarie 'a* kan worden gezien als iets goddelijks, wat onveranderlijk en onfeilbaar is. *Fikh* is daarentegen niet goddelijk, maar een menselijke handeling, en daarmee feilbaar en veranderlijk, om de goddelijke wet te begrijpen.¹³ Dit laatste gegeven verklaart waarom er niet echt sprake is van een uniforme *sjarie 'a*. Verschillende rechtsscholen gebruikten verschillende bronnen in hun rechtswetenschap, waardoor er een verscheidenheid aan meningen ontstond over de inhoud van de *sjarie 'a*.

In mijn scriptie zal ik mij op de leer van twee rechtsscholen richten. Om een beter begrip te krijgen van de leer van deze rechtsscholen, schets ik in dit eerste hoofdstuk de geschiedenis van de *sjarie 'a* en de ontstaansgeschiedenis van de verschillende rechtsscholen. Voor ik dit ga doen, is het eerst belangrijk stil te staan bij de aard van de *sjarie 'a*.

⁹ Jacques Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen tussen 661 en ca. 1850', in: Jacques Waardenburg red., *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid* (5e druk; Houten 2000) 103-123, aldaar 141.

¹⁰ Idem.

¹¹ Idem.

¹² I. Goldziher en J. Schacht, 'Fikh', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

¹³ <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e659>, 'Fikh', 25 augustus 2014.

De *sjarie 'a* is een heel ander wetsysteem dan men in het Westen gewend is. De *sjarie 'a* verschilt van het westerse wetsysteem in twee belangrijke opzichten. Allereerst is het toepassingsgebied van de *sjarie 'a* veel ruimer. De *sjarie 'a* spitst zich niet alleen toe op de relatie tussen individuen en tussen het individu en de staat, zoals gebruikelijk in andere wetssystemen, maar het spitst zich ook toe op de relatie tot God en de relatie die men tot zichzelf heeft. Daarnaast houdt de *sjarie 'a* zich bezig met ethische normen. De *sjarie 'a* geeft daarmee niet alleen aan wat iemand eigenlijk wel zou moeten doen of waar iemand zich eigenlijk wel afzijdig van zou moeten houden.¹⁴ Alle handelingen en relaties kunnen gemeten worden op een schaal van morele evaluatie, bestaande uit vijf categorieën: verplicht (*wajib*), aanbevolen (*mandoeb*), toegestaan (*moebah*), berispelijk (*makroeh*) en verboden (*haraam*).¹⁵ In tegenstelling tot het westerse wetsysteem is de *sjarie 'a* dus niet alleen een wetsysteem, maar een uitgebreide gedragscode die zowel privé als publieke activiteiten omarmt.¹⁶

Het tweede belangrijke verschilpunt ligt in de veranderlijkheid van de wet. Terwijl seculiere wetssystemen voortkomen uit de samenleving en mee veranderen met de veranderende omstandigheden in de samenleving, kan de *sjarie 'a* gezien worden als een onbuigzaam en statisch systeem.^{17,18}

De islamitische traditie ziet de *sjarie 'a* als een expressie van de goddelijke wil. Na de dood van Mohammed in het jaar 632 stopte de communicatie van de goddelijke wil aan de mens - Mohammed is de laatste profeet en na zijn dood is er immers geen communicatie meer van de goddelijke wil aan de mens- waarmee de goddelijke openbaring vast en onveranderlijk is geworden.¹⁹ Het uitwerken van de goddelijk wil tot een gedragssysteem wordt door de islamitische traditie gezien als een proces van wetenschappelijke inspanning, geheel onafhankelijk van historische en sociologische invloeden. De wet is noodzakelijk onveranderlijk en daarmee niet onderhevig aan historische exegese.²⁰ In tegenstelling tot seculiere wetssystemen gaat de wet volgens het islamitische concept aan de samenleving vooraf en geeft deze vervolgens vorm aan de samenleving. De wet is onveranderlijk en eeuwig geldend en de samenleving moet zich hieraan conformeren.²¹

¹⁴ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538793/Shariah>, Noel James Coulson 'Sharia', 25 augustus 2014.

¹⁵ Noel James Coulson, *A History of Islamic Law* (Edinburgh 1994) 83-84.

¹⁶ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538793/Shariah>, Noel James Coulson 'Sharia', 25 augustus 2014.

¹⁷ Idem.

¹⁸ Coulson, *Islamic Law*, 85.

¹⁹ Idem.

²⁰ Idem.

²¹ Idem.

1.1 Geschiedenis van de *sharia* en de verschillende rechtsscholen

Tijdens zijn leven was de profeet Mohammed de aangewezen persoon om de Koran te interpreteren en daarmee uit te leggen hoe voorschriften begrepen moesten worden.²² Tijdens zijn leven moet hij geconfronteerd zijn met een verscheidenheid aan juridische problemen, vooral die die voortkwamen uit de termen van de Koran zelf. De Koran geeft vaak ambiguïteiten en Mohammed was de persoon die daarin uitleg kon geven. Mohammed maakte echter geen aanstalten om iets van een wetboek uit te werken. Hij leverde ad hoc oplossingen wanneer er problemen ontstonden.²³

Na de dood van Mohammed was er dus niet zoiets als een wetboek. Het was de taak van de kaliefen en hun adviseurs om de Koranische bepalingen verder uit te voeren. Sommige zaken waren erg duidelijk, maar het kwam ook vaak voor dat de Koran geen uitspraken deed en de kaliefen zelf moesten interpreteren.

Volgens de traditionele opvatting begint de islamitische rechtsgeleerdheid daarom in de tijd van Mohammeds metgezellen. De traditionele opvatting vertelt dat de Oemajjadische kaliefen en een aantal specialisten in religieuze wet, conclusies trokken uit verzen van de Koran en de woorden en daden van de profeet, zoals zij zich herinnerden of aan hen werd verteld. Deze conclusies werden uitdrukkelijk of stilzwijgend goedgekeurd door de metgezellen en werden daarmee bindend voor de hele islamitische gemeenschap. De opvolgers van de Oemajjadische kaliefen vervolgden deze activiteiten en tijdens de generatie volgend op deze opvolgers ontstonden de eerste rechtsscholen.²⁴

Joseph Franz Schacht, een Brits-Duitse professor in Arabisch en islam (1902-1969), schrijft echter in de *Encyclopaedia of Islam*, dat historisch onderzoek heeft uitgewezen dat de islamitische rechtsgeleerdheid pas aan het begin van de achtste eeuw ontstond. In de zevende eeuw bestond er nog niet zoiets als de islamitische rechtsgeleerdheid. Schacht schrijft dat wetgeving ten tijde van Mohammed buiten de sfeer van religie viel.²⁵ De bestaande wetgeving bleef bestaan wanneer deze niet in strijd was met de Koran en werd eventueel aangevuld met Koranische voorschriften.²⁶ Wanneer het bestaande recht noch de Koran oplossingen bood voor bepaalde kwesties, ontstonden er nieuwe vormen van recht. Deze nieuwe vormen van recht bestonden uit de beslissingen van kaliefen, legeraanvoerders en gouverneurs waaraan rechtskracht werd toegekend.²⁷ Ook kwam het vaak voor dat bestaande rechtssystemen uit

²² Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 141.

²³ Coulson, *Islamic Law*, 22.

²⁴ Goldziher, 'Fikh'.

²⁵ Idem.

²⁶ Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 141.

²⁷ Idem.

nieuw veroverde gebieden door de daar levende moslims over werd genomen, zolang deze niet in strijd waren met voorschriften uit de islam.²⁸ Het hoofdbeleid van de Oemajjaden bestond vooral uit het bewaren van bestaande administratieve structuren uit de veroverde gebieden. De Oemajjadische praktijk absorbeerde dus veel constructies en concepten van vreemde afkomst.²⁹

Naast Schacht is ook Ruud Peters van mening dat er in de zevende eeuw nog geen sprake van islamitische rechtswetenschap is. Volgens Peters lag de ontwikkeling van recht in de zevende eeuw in handen van functionarissen die alleen in de praktische kanten van rechtspraak geïnteresseerd waren en zich niet zozeer bezig hielden met de religieuze kant in de rechtspraak.³⁰ Hij stelt dat hier verandering in komt in de achtste eeuw, wanneer groepen vrome moslimse geleerden zich op meer theoretisch niveau met recht gaan bezighouden. De vrome moslimse geleerden waren ontevreden met de beperkte rol van de islamitische normen in de rechtspraktijk en startten een onderzoek om na te gaan hoe de rechtspraktijk in overeenstemming was met de Koran. Daarnaast begonnen ze uitdrukking te geven aan hun ideeën over gedragsnormen welke de ware islamitische ethiek zouden representeren. In de laatste eeuwen van de Oemajjadische heerschappij groepeerden de vrome moslimse geleerden zich samen tot de vroege rechtsscholen.³¹

Wanneer de Abbasiden in het jaar 750 aan de macht komen, worden de vrome moslimse geleerden actief gesteund door de Abbasidische heersers om een echte islamitische staat en samenleving op te bouwen. Volgens de *Encyclopedia Britannica* markeren de vroege rechtsscholen daarmee het echte begin van de islamitische jurisprudentie. Het doel van de vroege rechtsscholen was het islamiseren van de wet door bestaande juridische praktijken in het licht van Koranische principes te herzien, om op deze manier een ideaal wetsysteem te creëren.³²

In verschillende delen van het rijk ontstonden vervolgens scholen met een eigen bepaalde rechtsleer.³³ Van deze scholen zijn de school uit Medina, met geleerden als Ibn-al-Qasim en Malik ibn-Anas, en de school uit Koefa, met geleerden als Aboe Hanifa, Aboe Yoessoef en ash-Shaybani als twee van de uiteindelijk vier meest belangrijke en blijvende soennitische rechtsscholen te noemen.³⁴ Later zullen deze scholen bekend komen te staan als de Hanafitische

²⁸ Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 141.

²⁹ Coulson, *Islamic Law*, 27.

³⁰ Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 142.

³¹ Coulson, *Islamic Law*, 37.

³² <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538793/Shariah>, Noel James Coulson 'Sharia', 27 augustus 2014.

³³ Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 142.

³⁴ Coulson, *Islamic Law*, 38.

rechtsschool (Koefa) en de Malikitische rechtsschool (Medina).³⁵ Hoewel de juridische methode in Medina en Koefa in principe hetzelfde is, zijn er grote verschillen te zien in de rechtsstelsels die zij uit deze juridische methode creëerden.³⁶ Deze verschillen zijn voornamelijk toe te wijden aan de invloed van de lokale condities van waar de scholen zich bevinden.³⁷ De rechtsleer van een bepaalde school werd de *soenna* van die school genoemd. Hoewel *soenna*, letterlijk ‘gebaand pad’, origineel de betekenis van huidig gewoonterecht had, kreeg het in de achtste-eeuwse jurisprudentie een andere betekenis. *Soenna* kreeg de betekenis van ‘de ideale doctrine’ gevestigd in de school.³⁸

Hoewel de leer in de vroege rechtsscholen voornamelijk berustte op eigen inzicht (*ra’j*), waar men uitgaande van de Koran, het bestaande gewoonterecht en de administratieve praktijk, via redeneren tot bepaalde conclusies kwam, komt er een geleidelijke verandering naar het gebruik van analogische deductie (*kijaas*).^{39, 40} Volgens verschillende groepen vrome moslimse geleerden was het echter niet juist om menselijk inzicht zo’n grote rol te laten spelen bij het vaststellen van de voorschriften van de *sjarie’a*. Hierdoor ontstond er geleidelijk een nieuwe stroming: *ahl al-hadieth*, wat 'de mensen van de overlevering' betekent. De mensen uit deze stroming waren van mening dat alle regels religieus gewaarborgd moesten zijn. Iets wat niet op de Koran gebaseerd was, moest volgens hen steun vinden in een overlevering die betrekking had op een handeling of uitspraak van de profeet Mohammed, ofwel de Traditie (*soenna*).⁴¹ Als gevolg hiervan nam de belangstelling voor de *soenna* toe. Aanvankelijk werd de *soenna* niet gerekend tot bron voor de Wet, maar door de opkomende belangstelling veranderde dit en kon een juridische mening slechts succesvol verdedigd worden, wanneer deze met behulp van een Koranvers of *hadieth* beargumenteerd kon worden.⁴² Als gevolg hiervan bleven de rechtsleer en de concrete voorschriften van de vroege rechtsscholen wel bestaan, maar werden deze **n***** weergegeven in de vorm van een formele overlevering.⁴³

Tegen het einde van de tweede eeuw van de islamitische jaartelling, werd de stelling van de *ahl al-hadieth* als heersend beschouwd.⁴⁴ Toch bestond er tussen de vroege rechtsscholen nog steeds een conflict over het gebruik van toegestane wetsbronnen. Sommigen vonden dat eigen

³⁵ Ibidem, 51.

³⁶ Ibidem, 47.

³⁷ Coulson, *Islamic Law*, 48.

³⁸ Ibidem, 39.

³⁹ Waardenburg, ‘Historische ontwikkelingen’, 142.

⁴⁰ Coulson, *Islamic Law*, 40.

⁴¹ Waardenburg, ‘Historische ontwikkelingen’, 142.

⁴² Idem.

⁴³ Idem.

⁴⁴ Ibidem, 143.

inzicht wel gebruikt mocht worden om de wet vast te stellen, terwijl anderen vonden dat alleen de Koran en de *soenna* als bronnen voor de wet konden worden gebruikt.⁴⁵ De vraag in welke mate er nog ruimte was voor interpretatie en redenering, was een vraag waar men zich in deze periode erg mee bezighield.⁴⁶

De persoon die met een oplossing kwam voor het vraagstuk over toegestane rechtsbronnen, het schisma tussen de vroege rechtsscholen probeerde te elimineren en een grotere uniformiteit in de wet wilde creëren, was de jurist Mohammed ibn Idries as-Shafi'i (767-820).^{47,48} As-Shafi'i wordt door verschillende wetenschappers, zoals de al eerder genoemde Schacht en Coulson, de meester architect van de islamitische wet genoemd.^{49,50} Peters beschouwt hem als de vader van de bronnenleer (*'ilm al-oesoel*) wat volgens hem nog steeds de basis van de islamitische rechtstheorie is.⁵¹

Volgens as-Shafi'i zijn er vier hoofdbronnen (*oesoel*) voor de wet. De eerste daarvan is de Koran. De Koran had echter, volgens as-Shafi'i, een diepere significantie als hoofdbron voor de wet, dan zijn voorlopers hadden herkend. De Koran was namelijk niet alleen een bron, maar gaf ook de middelen aan waarmee de Koran moest worden geïnterpreteerd en aangevuld. Omdat de Koran in verschillende verzen verkondigt: 'Gehoorzaamt God en gehoorzaamt de gezant', concludeert As-Shafi'i dat de *soenna* als tweede belangrijke bron naast het Woord van God zelf gezien kan worden.^{52,53} Hoewel as-Shafi'i hier mee in overeenstemming lijkt te komen met de aanhangers van de *ahl al-hadieth* -ze kennen immers beide veel belang toe aan de *soenna*- zijn er wel duidelijke verschillen. De aanhangers van de *ahl al-hadieth* kenden autoriteit toe aan de *soenna*, omdat Mohammed volgens hen de best gekwalificeerde persoon was om de Koran te interpreteren. Mohammed bleef echter een menselijke interpreter.⁵⁴ As-Shafi'i stond er daarentegen op dat Mohammeds juridische beslissingen Goddelijk geïnspireerd waren. De *soenna* kon volgens hem daarom gezien worden als een bron van de Goddelijk wil aanvullend op de Koran en was daarmee de tweede wetsbron.⁵⁵

⁴⁵ Coulson, *Islamic Law*, 52.

⁴⁶ Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 143.

⁴⁷ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538793/Shariah>, Noel James Coulson 'Sharia', 27 augustus 2014.

⁴⁸ Coulson, *Islamic Law*, 52.

⁴⁹ N. Calder, 'Sharī'a' in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

⁵⁰ Coulson, *Islamic Law*, 53.

⁵¹ Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 143.

⁵² BijbelenKoran.nl, Koran 5:92, 4:49, 24:54, vertaald door Fred Leemhuis, 26 augustus 2014.

⁵³ Coulson, *Islamic Law*, 55.

⁵⁴ *Ibidem*, 56.

⁵⁵ *Idem*.

Eerder is al naar voren gekomen dat *soenna* eerder in de geschiedenis werd gebruikt om de lokale tradities van een bepaalde rechtsschool aan te duiden. Door het concept *soenna* te vervangen met de betekenis van de traditie van de profeet, streefde as-Shafi'i er naar de diversiteit in de doctrines van de verschillende rechtsscholen te verminderen en meer eenheid in de doctrine te brengen en daarmee aan te sturen op één authentiek islamitische 'traditie'.⁵⁶

Hoewel de *soenna* als de tweede rechtsbron beschouwd wordt, is de *soenna* volgens as-Shafi'i wel van primair belang. Omdat de Koran in het licht van de *soenna* geïnterpreteerd moest worden en de *soenna* een uitleg van de Koran bood, kende hij meer autoriteit toe aan de *soenna* dan aan de Koran.⁵⁷

De derde wetsbron die as-Shafi'i benoemt, is consensus (*idjmaa'*). Hoewel dit concept al bestond, geeft hij er, net als bij *soenna*, een nieuwe betekenis aan. As-Shafi'i stelt dat de consensus onder bepaalde lokale wetenschappers geen autoriteit heeft. Er kan volgens hem maar één geldende consensus zijn, namelijk alleen dan wanneer de gehele moslamsamenleving hier mee instemt. As-Shafi'i realiseerde zich volgens Coulson dat, consensus gebaseerd op de gehele moslamsamenleving, door de geografische verspreiding van de islam praktisch onmogelijk was. Coulson meent dat As-Shafi'i's leer in dit opzicht vooral bedoeld was om de autoriteit van de lokale consensus te verwerpen en daarmee de diversiteit in de Wet te verminderen.⁵⁸

De vierde en laatste wetsbron was volgens as-Shafi'i het redeneren via analogie (*kijaas*). *Kijaas* kan worden beschouwd als onderdeel van *itjihaad* (letterlijke betekenis is 'het zich inspannen'), waarmee men het gebruik van de menselijke rede om de wet te interpreteren aanduidde.⁵⁹ *Kijaas* werd gebruikt om oplossingen te bieden voor problemen die niet voorkwamen in de Koran of *soenna*. Deze laatste wetsbron stond geheel ondergeschikt aan de andere drie rechtsbronnen, moest zijn startpunt hebben in een principe van de Koran, *soenna* of *idjmaa'* en mocht nooit met één van de andere wetsbronnen in tegenspraak zijn.⁶⁰ Andere vormen van het gebruik van menselijke redentatie, zoals het al eerder genoemde *ra'j*, werden door as-Shafi'i verworpen, omdat zij volgens hem geen startpunt hadden in de andere drie wetsbronnen. Door deze vormen van menselijke redentatie te verwerpen en alleen *kijaas* als

⁵⁶ Ibidem, 57

⁵⁷ Coulson, *Islamic Law*, 57.

⁵⁸ Ibidem, 59.

⁵⁹ Idem.

⁶⁰ Ibidem, 60.

redenatievorm toe te staan, probeerde as-Shafi'i volgens Coulson wederom een grotere eenheid in de wet te creëren.⁶¹

Samenvattend kenmerkt de leer van as-Shafi'i zich als volgt: kennis van de Goddelijke wet kan alleen verkregen worden uit de Koran en de goddelijk geïnspireerde traditie van de profeet (*soenna*), zoals vastgesteld door de authentieke overleveringen (*hadieth*). De menselijke rede binnen de wet moet strikt worden beperkt tot redeneren via analogie.⁶²

De bronnenleer van as-Shafi'i is van grote invloed geweest op de rechtstheorie die de klassieke rechtstheorie wordt genoemd. In de klassieke rechtstheorie worden de Koran en *soenna* als de primaire wetsbronnen beschouwd. Nog meer dan in as-Shafi'i's leer, ligt de nadruk in de klassieke rechtstheorie op de *soenna*. De *soenna* legt de Koran volgens de klassieke rechtstheorie niet alleen uit, maar kan de Koran ook herroepen. Wanneer bepaalde zaken niet door de Koran of de *soenna* worden gereguleerd, behoort men zich tot de analogie te keren. Naast deze drie genoemde wetsbronnen, is ook *idjmaa'* in de klassieke rechtstheorie terug te vinden. In de klassieke rechtstheorie heeft *idjmaa'* de betekenis van consensus onder gekwalificeerde juridische wetenschappers uit een bepaalde periode. Deze consensus wordt onfeilbaar geacht.⁶³ Hoewel as-Shafi'i met zijn bronnenleer de diversiteit in de doctrines van de verschillende rechtsscholen poogde te verminderen en meer eenheid in de islamitische doctrine poogde te brengen, slaagde hij daar maar deels in. Volgens Peters ontstond er in het begin van de derde eeuw van de islamitische jaartelling namelijk wel een zekere eenstemmigheid over de bronnen van de Wet, maar betekende dit niet dat de meningen omtrent de concrete voorschriften ook uniform waren.⁶⁴

Er bestond nog steeds een regionale verscheidenheid in de beoefening van de wetsgeleerdheid, wat er uiteindelijk toe leidde dat er naast de al bestaande rechtsscholen, nog een aantal andere rechtsscholen ontstonden, waaronder de Sjafi'itische school en de Hanbalitische school.⁶⁵

Van deze verschillende rechtsscholen bestaan er op dit moment nog vijf grotere rechtsscholen. Vier daarvan zijn soennitische rechtsscholen, namelijk de Sjafi'itische rechtsschool, genoemd naar as-Shafi'i, de Hanafitische rechtsschool, genoemd naar Aboe Hanifa (geb. 699), de Malikitische rechtsschool, genoemd naar Malik ibn Anas (geb. 713) en

⁶¹ Idem.

⁶² <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538793/Shariah>, Noel James Coulson, 'Sharia', 27 augustus 2014.

⁶³ Coulson, *Islamic Law*, 77.

⁶⁴ Waardenburg, 'Historische ontwikkelingen', 144.

⁶⁵ Idem.

de Hanbalitische rechtsschool, genoemd naar Ahmad ibn Hanbal (geb.780).⁶⁶ De vijfde nog bestaande rechtsschool is de Sji'itische rechtsschool.⁶⁷

Terwijl de Sjafi'itische rechtsschool en de Hanbalitische rechtsschool zich voornamelijk baseren op de bronnenleer van as-Shafi'i -de bronnenleer ging immers vooraf aan het ontstaan van deze scholen- ligt dit anders voor de Hanafitische en Malikitische rechtsschool.⁶⁸ Zij bestonden al voor de bronnenleer van as-Shafi'i.⁶⁹ Hoewel deze laatst genoemde scholen niet genegen waren hun wetscorpus compleet te herzien in het licht van as-Shafi'i's bronnenleer, erkenden zij wel de essentiële geldigheid van deze leer.⁷⁰ Door de autoriteit van de *soenna* te accepteren, werd het voor hen mogelijk hun bestaande wetscorpus in overeenstemming te brengen met as-Shafi'i's bronnenleer.⁷¹ Naast de vier wetsbronnen van as-Shafi'i, erkenden zowel de Hanafitische als de Malikitische rechtsschool, in tegenstelling tot de Sjafi'itische en Hanbalitische school, echter ook aanvullende wetsbronnen.⁷²

Voor de Hanafitische rechtsschool bestond deze aanvullende rechtsbron uit vrijheid en flexibiliteit in het gebruik van redenering door het principe van *istihsaan*, of wel juridische 'voorkeur'.⁷³ En de Malikitische rechtsschool stond het principe van *istislaah*, ofwel 'afweging van het algemeen belang' als aanvullende wetsbron toe. Daarnaast gebruikten zij als *idjmaa* 'de *idjmaa van Medina*'.⁷⁴ Omdat Medina de thuisplaats van Mohammed was, meenden zij dat de afgesproken praktijk uit deze plaats een voortzetting van Mohammeds *soenna* was en daarom de grootste autoriteit bezat.⁷⁵

Uit het onderzoek naar moslims in Nederland in 2012 constateert het Sociaal en Cultureel Planbureau dat de grote meerderheid (tweederde) van alle moslims in Nederland van Turkse of Marokkaanse herkomst is.⁷⁶ Omdat de Malikitische rechtsschool dominant is in Marokko en de Hanafitische rechtsschool in Turkije⁷⁷, valt te verwachten dat deze twee rechtsscholen ook in

⁶⁶ Idem.

⁶⁷ Jamila Hussain, *Islam: Its Law and Society* (2004) 39.

⁶⁸ Coulson, *Islamic Law*, 89.

⁶⁹ Ibidem, 90.

⁷⁰ Ibidem, 71.

⁷¹ Ibidem, 72.

⁷² Ibidem, 91.

⁷³ Coulson, *Islamic Law*, 91.

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ www.scp.nl/dsresource?objectid=35711&type=org, Mieke Maliepaard en Mérove Gijsberts, 'Moslim in Nederland 2012', 2 oktober 2014.

⁷⁷ Evenals bij de Hindoeïstische moslims afkomstig uit Suriname.

Nederland dominant zullen zijn. In mijn onderzoek richt ik me daarom op de leer van deze twee rechtsscholen.⁷⁸

⁷⁸ N. Cottart, 'Mālikīyya', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

2. De leer van de Hanafitische en Malikitische rechtsschool op het gebied van ouderen

In het vorige hoofdstuk heb ik de geschiedenis van de *sjarie 'a* en de verschillende rechtsscholen geschetst. Naar voren is gekomen dat er zich in de islamitische geschiedenis verschillende rechtsscholen hebben ontwikkeld en dat zij verschillen in hun gebruik van de bronnen in de uitvoering van *fikh*. Hoewel er tegenwoordig nog vijf grote rechtsscholen bestaan (de Malikitische, Hanbalitische, Sjafi'itische, Hanafitische en Sji'itische rechtsschool) staan de leer van de Hanafitische en Malikitische rechtsschool in mijn scriptie centraal. Deze twee rechtsscholen staan in mijn scriptie centraal, omdat zij het meest representatief zijn voor de Nederlandse maatschappij.

Omdat ik in mijn scriptie wil onderzoeken in hoeverre de islamitische leer, volgens de Hanafitische en Malikitische rechtsschool, op het gebied van ouderen, overeenkomt met of verschilt van de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond, richt ik mij in dit hoofdstuk op de leer van deze twee rechtsscholen. Ik doe dit aan de hand van een aantal onderwerpen die van toepassing zijn in de verpleegtehuizen, namelijk: de status van ouderen, religieuze plichten, verboden, persoonlijke verzorging, medische verzorging en de dood.

2.1 De ouderen

Voordat ik met het eerste onderwerp begin, is het belangrijk om te onderzoeken hoe de leer tegen de ouderen in de verpleegtehuizen aankijkt. De ouderen uit de twee verpleegtehuizen zijn voornamelijk ouderen met een PG-indicatie (psychogeriatric indicatie). Dit betekent dat de ouderen een door ouderdom veroorzaakte mentale beperking hebben, namelijk dementie.⁷⁹ Daarnaast wonen er ook ouderen met somatische beperkingen in de verpleegtehuizen. Deze verschillende beperkingen maken wellicht een belangrijk verschil in de leer omtrent de ouderen.

In de medische wereld staat dementie bekend als een verzamelnaam voor een klinisch syndroom dat wordt veroorzaakt door verschillende onderliggende hersenziekten, die alle worden gekenmerkt door combinaties van meervoudige stoornissen op het gebied van cognitie, stemming en gedrag.⁸⁰ Hoewel dementie voornamelijk voorkomt bij oudere mensen (65 jaar en

⁷⁹ <http://www.merriam-webster.com/medical/psychogeriatrics>, 'Psychogeriatrics', 24 oktober 2014.

⁸⁰ <http://www.netwerkpalliatievezorg.nl/Portals/22/22nov2012/Landelijke%20richtlijn%20Dementie.pdf> Richtlijn dementie, R.T.C.M. Koopmans, J.T. van der Steen, S.U. Zuidema en J.S.M. Hobbelen, 'Dementie. Landelijke richtlijn', 12 oktober 2014.

ouder), is het geen onvermijdelijk gevolg van het ouder worden. Daarnaast kan dementie op elke leeftijd intreden.⁸¹ Momenteel lijdt slechts een klein deel van de bevolking aan dementie.⁸²

Dementie is progressief van aard en het verloop kan in drie stadia worden ingedeeld: milde, matige en ernstige dementie. De levensverwachting van mensen met dementie is beperkter dan van mensen zonder dementie. Uit verschillende studies blijkt dat de overlevingsduur van mensen met dementie varieert van drie tot negen jaar. Slechts 14% van de mensen met dementie bereikt het laatste stadium van dementie, welke zich kenmerkt door een volledige cognitieve beperking, volledige ADL-afhankelijkheid (Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen), volledige incontinentie en immobiliteit en een sterke beperking van de spraak.⁸³ Er bestaan verschillende typen van dementie, zoals dementie als gevolg van de ziekte van Alzheimer, vasculaire dementie en dementie als gevolg van andere algemene medische aandoeningen.⁸⁴

Hoewel dementie in Nederland een vrij bekende ziekte is, ligt dit anders voor niet-westerse landen, waaronder landen met een moslimmeerderheid. De meeste van deze landen hebben nog niet echt te maken gehad met het probleem van dementie. Een mogelijke verklaring hiervoor, is dat de populatie van deze landen relatief jong is in vergelijking met westerse landen. Door de steeds beter wordende gezondheidszorg wordt de levensverwachting van mensen uit 'moslimlanden' echter ook steeds hoger. De verwachting is dan ook dat het aantal mensen met dementie in 'moslimlanden' met 300% toeneemt de komende veertig jaar.⁸⁵

Dit geldt ook voor de in Nederland wonende niet-westerse minderheden, waaronder Turken en Marokkanen. Hun ouderen zijn relatief jonger dan de Nederlandse autochtone ouderen.⁸⁶ Uit een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau is naar voren gekomen dat slechts een kleine minderheid van de niet-westerse ouderen een leeftijd van 70+ bereikt. Door slechte arbeidsomstandigheden, problemen van het migrantbestaan en minder goede

⁸¹ 'Dementia', in: Bonnie Strickland ed., *The Gale Encyclopedia of Psychology, Second Edition*. (Detroit 2001) 172.

⁸² Uit onderzoek in 1991 blijkt, dat in de leeftijdscategorie 65-74 jaar, slechts 1 procent aan dementie lijdt, 4 procent is de leeftijdscategorie 75-84 jaar en 10.14 procent in de leeftijdscategorie 85 jaar en ouder. Uit onderzoek uit 2014 van Alzheimer Nederland blijkt dat er op dit moment 260.000 mensen aan dementie leiden in Nederland. Door vergrijzing van de bevolking en de stijgende levensverwachting is de verwachting dat het aantal mensen met dementie explosief zal stijgen. (bronnen: <http://www.alzheimer-nederland.nl/informatie/wat-is-dementie.aspx> en 'Dementia', 172.

⁸³ <http://www.netwerkpalliatievezorg.nl/Portals/22/22nov2012/Landelijke%20richtlijn%20Dementie.pdf> Richtlijn dementie, R.T.C.M. Koopmans, J.T. van der Steen, S.U. Zuidema en J.S.M. Hobbelen, 'Dementie. Landelijke richtlijn', 12 oktober 2014.

⁸⁴ 'Dementia', 172.

⁸⁵ Harold G. Koenig en Saad Al Shohaib, *Health and Well-Being in Islamic Societies: Background, Research and Applications*(2014), 258-259.

⁸⁶http://www.scp.nl/english/Publications/Summaries_by_year/Summaries_2004/Health_and_well_being_of_older_members_of_ethnic_minorities/Health_and_well_being_of_older_members_of_ethnic_minorities, 'Health and well-being of older members of ethnic minorities', 14 oktober 2014.

woonomstandigheden worden niet-westerse ouderen sneller oud dan hun Nederlandse leeftijdsgenoten.

Hoewel dementie, door de relatief jongere levensverwachting, minder voorkomt bij de niet-westerse minderheden, is de leeftijd waarop deze ouderen dementie krijgen wel een jongere leeftijd. Naar de precieze leeftijd waarop ouderen van niet-westerse afkomst dementie ontwikkelen, is niet veel onderzoek geweest, maar in de verpleegtehuizen die ik onderzoek, ligt de leeftijd van de dementerende ouderen tussen 50 en 91 jaar.

Omdat dementie een relatief nieuw verschijnsel is in landen met een moslimmeerderheid, is er nog niet veel over geschreven. Forensisch psychiater Kutaiba S. Chaleby schrijft in zijn boek *Forensic Psychiatry in Islamic Jurisprudence* onder andere over krankzinnigheid (*joenoen*).⁸⁷ Hij schrijft dat islamitische geleerden deze krankzinnigheid onder andere definiëren als de verslechtering van het verstand, waardoor handelingen en spraak niet langer via de rede werkzaam zijn. Naast deze krankzinnigheid herkent de islamitische wet ook mentale retardatie (*'atah*). *'Atah* wordt beschreven als verminderd vermogen van het verstand om te redeneren. Volgens Chaleby valt dementie ook onder *'atah*. Hoewel er onderscheid gemaakt wordt tussen *joenoen* en *'atah*, stelt Chaleby dat *'atah*, met instemming van alle geleerden, in de islamitische wet gelijk wordt gesteld aan *joenoen*. Dit betekent dat de voorschriften voor beide gelijk zullen zijn.⁸⁸

Omdat ik verder geen bevestigende literatuur over dementie in de islam heb kunnen vinden, heb ik contact opgenomen met het Islamitisch Centrum Groningen. Zij hebben met behulp van bestaande *fatwa's* aanvullende informatie kunnen geven. Volgens deze *fatwa's* worden dementerende ouderen als ouderen beschouwd. Zij behoren niet tot de categorie *majnoen* (iemand die *joenoen* is) of *ma'toeh* (iemand die *'atah* is), omdat krankzinnigheid en mentale retardatie kunnen voortvloeien uit ziekte en genezen kunnen worden, terwijl dementie niet genezen kan worden. Voor de wet worden dementerende ouderen echter in de meeste gevallen wel gelijkgesteld aan *majnoen* en *ma'toeh*.⁸⁹

Voor mijn onderzoek betekent dit dat dementerende ouderen als ouderen gezien kunnen worden. Wanneer het echter op voorschriften aankomt, zijn het niet de voorschriften voor ouderen die gevolgd moeten worden, maar de voorschriften voor *majnoen* of *ma'toeh*. Voor de

⁸⁷ Kutaiba S. Chaleby, *Forensic Psychiatry in Islamic Jurisprudence*(2001) 20.

⁸⁸ Ibidem, 21-22.

⁸⁹ <http://www.onislam.net/arabic/ask-the-scholar/8437/8368/50964-2004-08-01%2017-37-04.html> en <http://islamport.com/d/2/fqh/1/35/807.html>, 24 november 2014.

ouderen met somatische beperkingen zal ik me op de voorschriften richten die geldend zijn voor zieken.

2.2 Status van ouderen

En jouw Heer heeft bepaald dat jullie alleen Hem zullen dienen en dat men goed moet zijn voor de ouders; of nu een van tweeën of allebei bij jou de ouderdom bereiken, zeg dan niet: "Foei" tegen hen, bejegen hen niet onheus en spreek op een hoffelijke manier tot hen. En wees uit barmhartigheid voor hen nederig en ontvankelijk en zeg: "Mijn Heer, erbarm U over hen, zoals zij mij grootbrachten toen ik klein was."⁹⁰

Het bovenstaande vers, een vers uit de Koran, is één van de verzen die een duidelijke aanwijzing over de status van ouderen binnen de islam geeft. De twee primaire bronnen van de *sjarie 'a*, de Koran en de *soenna*, bevatten allerlei principes en leefregels welke fysieke, mentale en emotionele steun aan ouderen verplichten.⁹¹ Volgens Tahir Mahmood, een islamitische wetenschapper en hoogleraar in recht, hebben ouderen binnen de islam een ereplaats.⁹² De veiligheid, bescherming en het comfort van ouders, worden volgens hem gewaarborgd door de gedragsnormen en verplichtingen die de islam aan de jongere leden van families oplegt.⁹³ Hoewel kinderen over het algemeen bepaalde verplichtingen aan ouders hebben, wordt de nadruk voornamelijk op ouders van hoge leeftijd geplaatst.⁹⁴

Het bovenstaande vers is één van de verzen waarin de status van ouders heel krachtig wordt benadrukt, toch zijn er nog vele andere Koranverzen en *hadieths*, zij het niet zo krachtig gesteld, met dezelfde strekking. Zo staat er in de Koran: 'Dient God en voegt aan Hem niets als metgezel toe. En weest goed voor de ouders'.⁹⁵ In deze Koranverzen volgt het goddelijke bevel om goed voor ouders te zorgen direct na het bevel om alleen God te aanbidden.⁹⁶ Door Koranverzen met deze strekking zijn moslimgeleerden het er over eens geworden dat het zorgen voor en het plichtsgetrouw zijn aan ouders, nodig, noodzakelijk en verplicht is, en, door de directe plaatsing naast het alleen aanbidden van God, van hoge waarde binnen de islam.⁹⁷ Ook

⁹⁰ <http://Koranenbijbel.nl/ayah.php?lIntEntityId=17>, Koran 17:23-24, vertaald door Fred Leemhuis, 16 oktober 2014.

⁹¹ Radwa S. Eldsaman en Mohamed A. Arafa, *The Rights of the Elderly in the Arab Middle East: Islamic Theory versus Arabic Practice*, 9.

⁹² <http://www.indialogue.in/index.php/events/214-lecture-by-prof-tahir-mahmood>, 11 oktober 2014.

⁹³ Eldsaman, *The Rights of the Elderly*, 10.

⁹⁴ *Ibidem*, 11.

⁹⁵ Koranenbijbel.nl, Koran 4:36, vertaald door Fred Leemhuis, 16 oktober 2014.

⁹⁶ Eldsaman, *The Rights of the Elderly*, 12.

⁹⁷ <http://www.kalamullah.com/Books/Kindness%20To%20Parents.pdf>, 'Kindness to parents', 16 oktober 2014.

verschillende *hadieths* bevestigen deze gedachte. Zo staat er in een *hadieth* uit de verzameling van Moeslim:

Abdullah b. 'Anir reported that a person came to Allah's Apostle (may peace be upon him) and sought permission (to participate) in Jihad, whereupon he (the Holy Prophet) said: Are your parents living? He said: Yes. Thereupon he (the Holy Prophet) said: You should put in your best efforts (in their) service.⁹⁸

In deze *hadieth* komt naar voren dat er veel waarde aan het zorgen voor ouders wordt gehecht en dat de zorg van ouders belangrijker wordt geacht dan het deelnemen aan de *jihad*. In een andere *hadieth*, uit de *hadieth* verzameling van Boecharie, staat:

Narrated Abu Bakra:

Allah's Apostle said thrice, "Shall I not inform you of the biggest of the great sins?" We said, "Yes, O Allah's Apostle" He said, "To join partners in worship with Allah: to be undutiful to one's parents." The Prophet sat up after he had been reclining and added, "And I warn you against giving forged statement and a false witness; I warn you against giving a forged statement and a false witness." The Prophet kept on saying that warning till we thought that he would not stop.⁹⁹

Ook deze *hadieth* geeft blijk dat het plichtsgetrouw zijn aan ouders van grote waarde is. Het wordt in deze *hadieth* samen genoemd met afgoderij. Beiden worden als een grote zonde binnen de islam gezien.

Volgens Mahmood worden ouders, in zowel de Koran als *hadieth*, op een voetstuk geplaatst om te waarborgen dat ouderen alle materiële en emotionele steun van hun kinderen krijgen die nodig is.¹⁰⁰ Mahmood stelt dat de boodschap in de Koran heel duidelijk is: iemand die zijn of haar ouders materieel of geestelijk ondersteunt, doet dit niet met de intentie om de ouder een gunst te verlenen, maar om aan zijn of haar eigen heilige plicht te voldoen en zich daarmee goed te gedragen in de ogen van God.¹⁰¹

De Koran en verschillende *hadieths* laten, zoals in bovenstaande verzen te zien is, duidelijk naar voren komen dat het respecteren van en steun bieden aan ouders een plicht binnen de islam is. Hoewel deze steun geldend is voor ouders in iedere fase van hun leven, wordt, zoals eerder

⁹⁸ http://www.islam4you.info/contents/Hadieth/Sahih_Muslim/32-_The_Book_Of_Virtue_Good_Manners_And_Joining_Of_The_Ties_Of_Relationship_-_Kitab_Al-Birr_Was-Salat-I-wal-Adab.php, boek 032 nummer 6184, 16 oktober 2014.

⁹⁹ http://www.islam4you.info/contents/Hadith/Sahih_Bukhari/73-_Good_Manners_And_Form_-_Al-Adab.php, Volume 8, Book 73, Number 7, 7 oktober 2014.

¹⁰⁰ Eldsaman, *The Rights of the Elderly*, 13.

¹⁰¹ *Ibidem*, 14.

genoemd is, de nadruk vooral gelegd op ouders van een hoge leeftijd. In een *hadieth* van Moeslim staat:

Abu Huraira reported Allah's Apostle (may peace be upon him) as saying: Let him be humbled into dust; let him be humbled into dust. It was said: Allah's Messenger, who is he? He said: He who sees either of his parents during their old age or he sees both of them, but he does not enter Paradise'.¹⁰²

Uit deze *hadieth* komt naar voren dat het niet steun bieden aan ouders van een hoge leeftijd als een zonde wordt beschouwd. Juist wanneer mensen oud zijn, hebben zij meer ondersteuning nodig. Als kinderen deze steun niet bieden, komen ze volgens deze *hadieth* niet in het Paradijs.

De hoge positie van ouderen en het recht van ondersteuning lijkt een algemene visie binnen de islam te zijn. Ook de Hanafitische en Malikitische rechtsschool scharen zich achter deze gedachte. In het boek *Islamic Manners*, geschreven door Sjeik Abd al-Fattah Aboe Ghoedda, heeft Aboe Ghoedda met behulp van bestaande teksten, manieren geformuleerd, waarnaar een 'goede' moslim zich zou moeten gedragen. Aboe Ghoedda (1917-1997), geboren in Syrië, was een vooraanstaand geleerde op het gebied van *Hadieth* en Hanafitische jurisprudentie. Daarnaast hield hij zich onder meer bezig met vergelijkende jurisprudentie.¹⁰³ In zijn boek *Islamic Manners* heeft hij niet alleen sociale gedragingen opgenomen zoals ze volgens de Hanafitische rechtsschool voorgeschreven worden, maar ook sociale gedragingen zoals ze volgens de andere rechtsscholen voorgeschreven worden. In één van de hoofdstukken laat Aboe Ghoedda aan de hand van verschillende *hadieths* en Koranverzen zien hoe men zich tegenover ouderen zou moet gedragen.

Volgens Aboe Ghoedda mag men nooit vergeten respectvol naar ouderen te zijn. Men hoort de status van ouderen te erkennen en hen met respect te behandelen. Aboe Ghoedda noemt enkele voorbeelden van hoe men ouderen zou moeten behandelen, zoals het correct en respectvol begroeten van ouderen, hen eerst laten spreken in een discussie, rustig en kalm tegen hen blijven praten en in een gesprek goed naar hen luisteren.¹⁰⁴ Om te laten zien dat het respect tonen tegenover ouderen erg belangrijk is, haalt Aboe Ghoedda verschillende *hadieths* aan, waaronder: Imam Ahmad, Al-Hakim and Al-Tabarani reported that 'Ubada bin Al-Samit stated that the Messenger of Allah (PBUH) said: 'Whoever does not respect our elders is not one of

¹⁰² http://www.islam4you.info/contents/Hadith/Sahih_Muslim/32-_The_Book_Of_Virtue_Good_Manners_And_Joining_Of_The_Ties_Of_Relationship_-_Kitab_Al-Birr_Was-Salat-I-wal-Adab.php, Muslim, Book 032, Number 6189, 7 oktober 2014.

¹⁰³ http://kitaabun.com/shopping3/product_info.php?products_id=543, 15 oktober 2014.

¹⁰⁴ Shaykh Abdul Fattah Abu Ghuddah, *Islamic Manners*(1991) 23.

us.¹⁰⁵ Deze *hadieth* stelt dat het zijn van een moslim, het respect tonen voor ouderen betekent. Naast het respect tonen voor ouderen, zegt Aboe Ghoedda dat het veraangenamen van het leven van ouderen één van de meest deugdzame daden is.¹⁰⁶

Ook in de Malikitische rechtsschool hecht men veel waarde aan het respectvol omgaan met ouderen. Om dit te laten zien, maakt Aboe Ghoedda gebruik van het Malikitische *fikh* boek *Al-Kafi*, geschreven door de Spaanse ibn ‘Abd al-Barr (978-1070).¹⁰⁷ Aan het einde van dit *fikh* boek stelt Ibn ‘Abd al-Barr dat vriendelijkheid jegens ouders een verplichting is en dat dit door de genade van God een eenvoudige zaak is. Vriendelijkheid jegens ouders betekent volgens ‘Abd al-Barr dat men zich nederig naar de ouders opstelt, aardig tegen hen spreekt, liefdevol en respectvol naar hen kijkt, op een milde toon tegen hen spreekt, tenzij ze slechthorend zijn, om hen volledig toegang te geven tot zijn eigen rijkdom en hen het beste van zijn eten of drinken te geven.¹⁰⁸

Het is opvallend dat er voornamelijk wordt gesproken over ouders en de verplichting die de kinderen aan hen hebben. Hoewel de nadruk inderdaad op ouders lijkt te vallen, betekent dit niet dat men alleen verplichtingen aan zijn of haar eigen ouders heeft. Ook de ouderen van binnen en buiten de familie genieten een speciale status. Volgens Mahmood worden de rechten van grootouders en andere oudere familieleden door de Profeet Mohammed en de Goddelijke wet gelijkgesteld aan de rechten van ouders. De zorg voor deze ouderen (grootouders en oudere familieleden) valt daarmee ook onder de verplichting van de kinderen.¹⁰⁹

Een verklaring hiervan zou in de familiestructuur kunnen liggen. In tegenstelling tot de westerse familiestructuur, waarin de nadruk voornamelijk op het kerngezin ligt, heeft de traditionele moslimfamilie een veel uitgebreidere structuur. Terwijl de familiestructuur van westerse families voornamelijk bestaat uit ouders en hun kinderen, bestaat de familiestructuur van moslimfamilies uit ouders en hun kinderen, directe familieleden en afstammelingen. 'Zorgen voor' valt voornamelijk binnen de familieverplichtingen en daarmee ook de zorg voor de oudere leden van de familie.¹¹⁰

Naast oudere familieleden heeft men ook verplichtingen tegenover ouderen die buiten de familie vallen. Binnen de islam heeft elk individu zijn rechten en plichten tegenover de gehele islamitische gemeenschap, maar Mohammed leerde zijn volgelingen dat ouderen, ook van

¹⁰⁵ Idem.

¹⁰⁶ Ibidem, 29.

¹⁰⁷ Ch. Pellat, 'Ibn ‘Abd al-Barr', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition* *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

¹⁰⁸ Abu Ghuddah, *Islamic Manners*, 29

¹⁰⁹ Eldsaman, *The Rights of the Elderly*, 18.

¹¹⁰ Ibidem, 9.

buiten de familie, naast de rechten geldend voor de hele gemeenschap, aanvullende rechten hebben.¹¹¹ Deze rechten bestaan onder andere uit financiële en lichamelijke hulp, steun en troost en het vervullen van hun behoeften.¹¹²

Hoewel kinderen verantwoordelijk zijn voor een goede verzorging van hun ouders, geeft de Koran niet te kennen dat ouderen thuis door hun kinderen verzorgd moeten worden. Wellicht gaat de voorkeur wel uit naar een huiselijke verzorging -dat is immers 'normaal' in de uitgebreide familiestructuur- maar de Koran geeft niet expliciet aan dat ouderen daadwerkelijk thuis verzorgd moeten worden. Beargumenteerd kan worden dat het laten verzorgen van ouderen in een verpleegtehuis een aan te raden beslissing is om er voor te zorgen dat ouderen de goede zorg krijgen die ze nodig hebben wanneer de kinderen hier zelf niet toe in staat zijn. Op deze manier heeft het kind wel de verantwoordelijkheid genomen om voor een goede verzorging te zorgen.

2.3 Religieuze plichten van de ouderen

De religieuze plichten nemen een belangrijke rol in binnen de islam. Het vervullen van de religieuze plichten zal worden beloond en het niet vervullen van de religieuze plicht zal worden bestraft. Binnen de islam wordt er onderscheid gemaakt tussen *ibadaat* (handelingen die betrekking hebben op de relatie tussen God en de mens) en *moe'amalaat* (handelingen die betrekking hebben op de relatie tussen mensen). De *ibadaat* omvat onder andere de *sjahada* (geloofsbelijdenis), *salaat* (gebed), *zakaat* (het geven van aalmoes), *saum Ramadaan* (vasten tijdens de heilige maand *Ramadaan*) en de *hadj* (de pelgrimstocht), ook wel bekend als de vijf zuilen.¹¹³

Professor Vardit Rispler-Chaim, gespecialiseerd in islam en recht, schrijft in haar boek *Disability in Islamic Law* dat geesteszieke mensen (*majnoen*), epileptici (*masroe'*), zwakzinnigen (*ma'toeh*) en bewusteloze mensen (*maghmiyy 'alayhi*) niet verantwoordelijk worden gehouden voor het uitvoeren van welke religieuze plicht dan ook. Omdat dementerende ouderen voor de wet gelijk worden gesteld aan geesteszieken en zwakzinnigen, betekent dit dat ook zij niet verantwoordelijk worden gehouden voor het uitvoeren van religieuze plichten.^{114,115} De financiële plicht, waaronder de *zakaat*, is hier echter voor de meeste rechtsscholen een

¹¹¹ Ibidem, 20.

¹¹² <http://darululoom-deoband.com/english/books/rightsinislam.htm#parents>, 15 oktober 2014.

¹¹³ Gerard Wiegers, 'Ibadat', in: Richard C. Martin ed., *Encyclopedia of Islam and the Muslim World. Vol. 1.* (New York 2004) 327-333, aldaar 327.

¹¹⁴ <http://arabic.haifa.ac.il/staff/vrispler.htm>, 17 oktober 2014.

¹¹⁵ Vardit Rispler-Chaim, *Disability in Islamic Law* (Dordrecht 2007) 20.

uitzondering op. Volgens zowel de Malikitische, Hanbalitische als Sjafi'itische leer, heeft iedereen, zo ook kinderen en mensen met een verstandelijke beperking, een financiële plicht. Omdat mensen met een verstandelijke beperking hier vaak zelf niet toe in staat zijn, komt de verantwoordelijkheid hiervan bij de voogd van deze personen te liggen. In de Hanafitische leer valt de financiële plicht daarentegen wel weg. Zij menen dat zowel de verstandelijk beperkte als diens voogd niet verantwoordelijk is voor de uitvoering van de financiële plicht.¹¹⁶

In de eerder genoemde *fatwa's* wordt ook gesteld dat religieuze verplichtingen komen te vervallen wanneer het verstand weg of aangetast is. Het betreft hier volgens de *fatwa's* voornamelijk de plichten die men tegenover God heeft (*ibadaat*).¹¹⁷ Het bewijs daarvoor ligt volgens hen in Sahih Soenan Ibn Maadjah, één van de zes authentieke *hadieth* collecties, namelijk die van Imaam Moehammad bin Yazid Ibn Majah al-Qazvini.¹¹⁸ In één van de overleveringen in deze verzameling staat geschreven: 'De pen is opgeheven (schrijft niet) voor drie personen; de slapende totdat hij wakker wordt, het kind totdat het volwassen wordt en de geestelijk gestoorde totdat hij zijn verstand hervindt'.¹¹⁹ De *fatwa's* stellen dat het menselijk verstand een gunst van God is en een persoon in staat stelt onderscheid te kunnen maken tussen leiding en misleiding, het goede en het slechte. Als God hetgeen afneemt waarmee Hij een persoon heeft begunstigd, dan ontheft Hij hem van de verplichtingen.

De *fatwa's* maken echter wel een onderscheid tussen de plichten die men tegenover God heeft (*ibadaat*) en de plichten die men tegenover zijn of haar medemens heeft (*moe.amalaat*). Waar een dementerende van zijn plichten tegenover God wordt vrijgesteld, blijven bepaalde plichten tegenover de medemens wel bestaan. De plichten die men heeft tegenover de medemens kunnen onderscheiden worden in lichamelijke en financiële verplichtingen. De lichamelijke verplichtingen komen, net als de verplichtingen tegenover God, te vervallen, maar de financiële verplichtingen, zoals schulden en leningen, blijven gewoon bestaan. De financiële verplichtingen komen niet te vervallen, omdat ze te maken hebben met het vermogen van de persoon en niet zozeer met persoon zelf. Wanneer iemand hier niet zelf toe in staat is, kan er een voogd worden aangewezen die hier de verantwoordelijkheid voor neemt.

Terwijl dementerende ouderen niet verplicht zijn hun religieuze verplichtingen te vervullen, komt het wel voor dat deze ouderen alsnog een poging doen om de verplichting te vervullen. Wanneer de *majnoon* en *ma'toeh* en wettelijk gezien daarmee ook dementerende ouderen hun

¹¹⁶ Ibidem, 38.

¹¹⁷ <http://www.onislam.net/arabic/ask-the-scholar/8437/8368/50964-2004-08-01%2017-37-04.html> en <http://islamport.com/d/2/fqh/1/35/807.html>, 24 november 2014.

¹¹⁸ <http://sunnah.com/ibnmajah>, 17 oktober 2014.

¹¹⁹ <http://www.al-yaqeen.com/moslima/artikel.php?id=874>, 17 oktober 2014.

religieuze plichten toch uitvoeren, winnen zij daar volgens de Malikitische rechtsschool geen religieuze verdienste mee. De Hanafitische rechtsschool stelt daarentegen dat *majnoen* en *ma'toeh* en wettelijk gezien daarmee ook dementerende ouderen niet verplicht zijn tot het uitvoeren van religieuze verplichtingen, maar wanneer zij dit toch doen, deze wel als geldig kunnen worden beschouwd.¹²⁰

Voor de ouderen met somatische beperkingen gelden echter andere regels. In tegenstelling tot de dementerende ouderen komen de religieuze plichten voor hen niet alle te vervallen. Wel worden er voor hen een aantal uitzonderingen gemaakt. Hoewel de islam vele religieuze plichten kent, zal ik me in mijn scriptie op slechts de plichten richten die het meest van toepassing zijn op de ouderen in de verpleegtehuizen, namelijk: *salaat*, *zakaat*, *saum Ramadaan*, de *hadj* en de kledingvoorschriften.

In de islam is het zich bevinden in een staat van zuiverheid en reinheid (*tahara*) één van de belangrijkste voorwaarden voor de geldigheid van religieuze verplichtingen.¹²¹ In meerdere verzen uit de Koran en in de *hadieth* wordt benadrukt dat het menselijk lichaam in een staat van schoonheid en reinheid gehouden moet worden, met name voor het verrichten van religieuze rituelen, zoals het gebed. Zo stelt de Koran (5:16):

Jullie die geloven! Wanneer jullie je voor de salaar opstellen, wast dan jullie gezichten en jullie handen tot aan de ellebogen en wrijft over jullie hoofden en [wast] jullie voeten tot de enkels. En als jullie onrein zijn, reinigt jullie dan. En als jullie ziek zijn of op reis of als iemand van het toilet komt of met vrouwen omgang heeft gehad en jullie vinden geen water, zoekt dan goede kale grond en wrijft jullie gezichten en handen ermee. God wenst jullie niet iets hinderlijks op te leggen, maar Hij wenst jullie slechts rein te maken en Zijn genade aan jullie volledig te bewijzen. Misschien zullen jullie dank betuigen.¹²²

In de islam worden er twee soorten van onreinheid onderscheiden, namelijk de staat van kleine onreinheid en de staat van grote onreinheid. Wanneer men zich in een staat van kleine onreinheid bevindt, dient men de *woedoe* (kleine wassing) uit te voeren en wanneer men zich in een grote staat van onreinheid bevindt, dient met de *ghoesl* (grote wassing) uit te voeren. De *woedoe* bestaat uit het wassen van de hand tot aan de elleboog, het gezicht, de voeten tot boven de enkels, en het vegen van het gezicht met natte handen.¹²³ De *ghoesl* bestaat uit een

¹²⁰ Rispler-Chaim, *Disability*, 20.

¹²¹ Ibidem, 19.

¹²² <http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?lntEntityId=5>, Koran 5:16, vertaald door Fred Leemhuis, 11 oktober 2014.

¹²³ Rispler-Chaim, *Disability*, 20.

wassing van het hele lichaam inclusief het haar.¹²⁴ Wanneer iemand onder andere door medische omstandigheden niet in staat is om zich met water te wassen, dan is het verplicht om zand of aarde in plaats van water te gebruiken (*tayammoem*).

De reinheid verkregen door de wassing wordt in sommige omstandigheden verbroken, bijvoorbeeld wanneer bepaalde substanties, zoals urine, het lichaam verlaten. Voor ouderen met somatische beperkingen kan dit problemen opleveren: wanneer iemand verlamd is, kan hij of zij bijvoorbeeld bepaalde moeilijkheden hebben, zoals incontinentie. Voor deze ouderen geldt dat zij in dit geval het er mee moeten doen, zoals het is. Dit betekent dat zij hun religieuze plichten uit kunnen voeren, ongeacht wat er gebeurt na de wassing. De wassing en de religieuze plicht die daar op volgt, worden voor hen gewoon als geldig beschouwd.¹²⁵

De *salaat*, ofwel het gebed, behoort vijf keer per dag op vastgelegde tijden te worden uitgevoerd. Op vrijdag moet het gebed door mannen publiekelijk in de moskee worden gedaan. Het gebed hoort in de richting van Mekka te worden uitgevoerd en kent bepaalde lichamelijke posities en bewegingen.¹²⁶ Voor ouderen met somatische beperkingen is het echter niet altijd mogelijk om de *salaat* op de juiste manier uit te voeren (wanneer iemand verlamd is, kan deze persoon niet de juiste houdingen aannemen). Voor deze ouderen (zo ook anderen met een lichamenlijk beperking) geldt dat wanneer zij niet in staat zijn het gebed staand te doen, zij dit zittend mogen doen. Wanneer zij ook hier niet toe in staat zijn, mogen zij het gebed liggend doen. En wanneer ze ook hier niet toe in staat zijn, mogen zij bidden door te knikken.¹²⁷ Voor het vrijdaggebed, dat normaal gesproken voor mannen verplicht in de moskee moet worden uitgevoerd, geldt dat er voor mannen die hier niet toe in staat zijn een uitzondering bestaat. Voor ouderen met somatische beperkingen betekent dit dat wanneer zij niet in staat zijn om naar de moskee te gaan, zij niet aan het verplichte publieke gebed mee hoeven te doen. De verplichting van het gebed vervalt echter niet. Zij behoren deze dan thuis uit te voeren.¹²⁸

De *zakaat*, ofwel de aalmoes, is voornamelijk een financiële plicht. Zoals eerder genoemd, valt deze verplichting volgens de Hanafitische leer voor dementerende ouderen wel weg, maar niet volgens de leer van de Malikitische rechtsschool. Voor mensen met een lichamenlijk beperking blijft de financiële plicht gewoon bestaan.¹²⁹

¹²⁴ G.H. Bousquet, 'Ghusl', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

¹²⁵ Rispler-Chaim, *Disability*, 20-21.

¹²⁶ G. Monnot, 'Ṣalāt', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

¹²⁷ Rispler-Chaim, *Disability*, 23.

¹²⁸ Rispler-Chaim, *Disability*, 24.

¹²⁹ *Ibidem*, 38.

Saum Ramadaan, ofwel het vasten tijdens de maand *Ramadaan*, is de meest belangrijke vasten en een individuele verplichting voor iedere gelovige.¹³⁰ Voor zieke mensen en voor mensen met een lichamelijke beperking is het echter niet altijd mogelijk om mee te doen aan de vasten. In de Koran staat geschreven:

Jullie die geloven! Aan jullie is voorgeschreven te vasten, zoals het was voorgeschreven aan hen die er voor jullie waren ? misschien zullen jullie godvrezend zijn ? voor een bepaald aantal dagen. Maar als iemand van jullie ziek is of op reis, dan een aantal andere dagen. En zij die er wel toe in staat zijn [maar het niet doen] hebben als vervangende plicht een behoeftige te spijzigen, maar als iemand uit zichzelf iets goeds doet, is dat beter voor hem en dat jullie vasten is ook beter voor jullie, als jullie dat maar weten. De maand *Ramadaan* is het waarin de Koran werd neergezonden als een leidraad voor de mensen en als duidelijke bewijzen van de leidraad en het reddend onderscheidingsmiddel. Wie van jullie aanwezig is in de maand die moet erin vasten en als iemand ziek is of op reis, dan een aantal andere dagen. God wenst het jullie gemakkelijk te maken en niet moeilijk.¹³¹

Zoals dit vers duidelijk maakt, wordt er voor de vasten een uitzondering gemaakt voor zieke mensen, waar ook de ouderen met somatische beperkingen onder vallen. Normaal gesproken mogen zieken hun vasten in een andere maand inhalen. Mensen die door gezondheidsproblemen, zoals de ouderen met somatische beperkingen, helemaal niet in staat zijn tot vasten en dit ook op een later tijdstip niet zullen zijn, kunnen zich tot twee alternatieven wenden: het voeden van de armen voor elke dag dat ze de vasten missen, of het geven van liefdadigheid van dezelfde waarde.¹³²

De *hadj*, ofwel de bedevaartstocht naar Mekka, is iets wat iedere moslim verplicht één keer in zijn of haar leven hoort te doen. In deze bedevaartstocht moeten er echter grote afstanden worden afgelegd, wat het een moeilijke opgave kan maken voor ouderen en zieken.¹³³ Er zijn een aantal voorwaarden om de *hadj* te kunnen maken, namelijk: geestelijke gezondheid, volwassenheid en het vermogen te kunnen lopen. Wanneer iemand niet in staat is om de *hadj* te maken, bijvoorbeeld door ziekte en/of ouderdom, bestaan er twee wettelijke regels. De eerste regel stelt dat iemand een ander aan kan wijzen om in zijn of haar plaats te gaan. En de tweede regel stelt dat de verplichting om de *hadj* te maken, vervalt wanneer iemand niet aan de zojuist beschreven voorwaarden voldoet. Ouderen met somatische beperkingen hebben vaak niet het

¹³⁰ Ibidem, 27.

¹³¹ <http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?lntEntityId=2>, Koran 2:183-185, vertaald door Fred Leemhuis, 18 oktober 2014.

¹³² Rispler-Chaim, *Disability*, 28.

¹³³ Ibidem, 34.

vermogen om de *hadj* te kunnen lopen en kunnen daarom iemand vragen voor hen deel te nemen of zich berusten in het feit dat zij voor deze verplichting zijn uitgezonderd.

Ook voorschriften betreffende kleding vormen een belangrijk onderdeel binnen de islam. De islam schrijft voor dat bepaalde onderdelen van het lichaam bedekt horen te zijn. De lichaamsdelen die bedekt horen te zijn, worden in de islam *`awra* genoemd.¹³⁴ Voor mannen geldt dat zij over het algemeen bedekt horen te zijn van hun navel tot aan hun knieën (knieën inbegrepen). Een uitzondering hierop is wanneer het gaat om de mans echtgenote. In dit geval is er geen *`awra*.

Voor vrouwen zijn de regels wat uitgebreider. De *`awra* voor islamitische vrouwen onder elkaar, bestaat uit het gebied tussen de navel en de knie (knieën inbegrepen). De *`awra* voor een islamitische vrouw tegenover een niet-islamitische vrouw is haar hele lichaam behalve haar handen, gezicht en voeten.¹³⁵ De *`awra* van een vrouw tegenover een man kent verschillende opties. Haar *`awra* tegenover een niet-verwante man (*namahraam*) bestaat uit haar hele lichaam behalve haar gezicht en haar handen. De *`awra* van een vrouw tegenover een verwante man (*mahraam*) bestaat uit gebied tussen de navel en de knie (knieën inbegrepen). Er is geen *`awra* van een vrouw tegenover haar echtgenoot.¹³⁶

Zoals eerder gezegd vervallen de religieuze plichten, en daarmee ook de kledingvoorschriften voor dementerende ouderen. Beargumenteerd kan worden dat de kledingvoorschriften toch enigszins geldig zijn voor de dementerende ouderen, echter kunnen zij hier niet zelf voor verantwoordelijk worden gehouden. Deze verantwoordelijkheid komt dan bij de familie te liggen. In de volgende paragraaf zal ik hier dieper op ingaan.

Voor ouderen met somatische beperkingen zijn de kledingvoorschriften wel gewoon geldig. Voor lichamelijk onderzoek of persoonlijke verzorging wordt er echter een uitzondering gemaakt. Islamitische geleerden zijn het er over eens dat het doktoren en verpleegkundigen is toegestaan om te zien wat nodig is, ook wanneer dit delen van het lichaam zijn die normaal gesproken bedekt horen te worden.¹³⁷ Dit is toegestaan, omdat er in dit geval sprake is van één van de fundamentele principes binnen de islam: 'noodzaak laat het ontoelaatbare toe'.¹³⁸

¹³⁴ <http://islamicencyclopedia.org/public/index/topicDetail/id/171>, 23 oktober 2014.

¹³⁵ <http://seekersguidance.org/ans-blog/2010/09/19/a-detailed-exposition-of-the-fiqh-of-covering-ones-nakedness-awra/>, 23 oktober 2014.

¹³⁶ <http://islamicencyclopedia.org/public/index/topicDetail/id/171>, 23 oktober 2014.

¹³⁷ Hamza Yusuf Hanson, 'Principles of Islamic bioethics', in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients* (2e druk; Abingdon 2008) 45-53, aldaar 50.

¹³⁸ Hanson, 'Islamic bioethics', 48.

2.4 Verboden voor ouderen

Naast de religieuze verplichtingen kent de islam ook een verscheidenheid aan verboden waar de gelovige zich aan behoort te houden. Evenals de geboden uit de vorige paragraaf, zijn ook de verboden iets wat een demeterende oudere, door de beperking van het verstand, niet kan vatten. Het nakomen van de verboden ligt daarom buiten de macht van een demeterende oudere.¹³⁹ Hoewel dit betekent dat een demeterende oudere niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor het begaan van verboden dingen, betekent dit niet dat de verboden niet op demeterende ouderen van toepassing zijn.

'Het goede gebieden en het slechte verbieden' is een belangrijk principe binnen de islam. In verschillende Koranverzen en *hadieths* wordt dit benadrukt. Zo stelt de Koran 'Hij [Mohammed] gebiedt hun het behoorlijke en verbiedt hun het verwerpelijke en hij staat hun de goede dingen toe en verbiedt hun de onbetamelijke dingen.'¹⁴⁰ In dit vers komt naar voren dat het gebieden van het goede en het verbieden van het kwade een onderdeel was van Mohammeds missie. Het is echter niet alleen de verantwoordelijkheid van Mohammed, maar van de hele islamitische gemeenschap om het goede te gebieden en het slechte te verbieden. Dit wordt onder andere duidelijk in een ander vers van de Koran, waarin wordt gesteld: 'Jullie zijn de beste gemeenschap die er voor de mensen is voortgebracht; jullie gebieden het behoorlijke, verbieden het verwerpelijke en geloven in God'.¹⁴¹ Uit deze verzen wordt duidelijk dat het niet alleen een individuele, maar ook een collectieve plicht voor alle moslims is.

Uit verschillende *hadieths* wordt duidelijk dat men niet alleen verantwoordelijk is voor zichzelf het goede te gebieden en het slechte te verbieden, maar dat men dit ook voor anderen behoort te doen. De Saoedi-Arabische Sjeik Moehammad Saalih al-Moenajjid illustreert dit met verschillende *hadieths*:¹⁴²

The believers, men and women, are Awliyaa' (helpers, supporters, friends, protectors) of one another; they enjoin (on the people) Al-Ma'roof (i.e. Islamic Monotheism and all that Islam orders one to do), and forbid (people) from Al-Munkar (i.e. polytheism and disbelief of all kinds, and all that Islam has forbidden).¹⁴³

¹³⁹ [://www.onislam.net/arabic/ask-the-scholar/8437/8368/50964-2004-08-01%2017-37-04.html](http://www.onislam.net/arabic/ask-the-scholar/8437/8368/50964-2004-08-01%2017-37-04.html) en <http://islamport.com/d/2/fqh/1/35/807.html>, 24 november 2014

¹⁴⁰ <http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?IntEntityId=7>, Koran 7:157, vertaald door Fred Leemhuis, 19 oktober 2014.

¹⁴¹ <http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?IntEntityId=3>, Koran 3:110, vertaald door Fred Leemhuis, 19 oktober 2014.

¹⁴² <http://islamqa.info/en/shaikh>, 20 oktober 2014.

¹⁴³ <http://islamqa.info/en/33757>, [al-Tawbah 9:71], 20 oktober 2014.

Uit deze *hadieth* blijkt dat andere gelovigen de verantwoordelijkheid hebben om mensen aan te zetten tot het goede, namelijk het islamitisch monotheïsme en alles wat de islam gebiedt, en mensen het slechte te verbieden, namelijk polytheïsme en alles wat de islam verbiedt. Een andere *hadieth* stelt:

According to a saheeh hadeeth, the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) said: “Whoever among you sees an evil action, let him change it with his hand [by taking action]; if he cannot, then with his tongue [by speaking out]; and if he cannot, then with his heart [by at least hating it and believing that it is wrong], and that is the weakest of faith.”¹⁴⁴

Volgens Sjeik Saalih al-Moenajjid moet het 'slechte' worden veranderd door een ieder die daar toe in staat is, zoals mensen met een bepaalde autoriteit, regeerders, rechters en het familiehoofd voor zijn gezin.¹⁴⁵

Voor de dementerende ouderen betekent dit dat wanneer zij zelf niet in staat zijn in te schatten welke handelingen verboden zijn, deze plicht bij andere gelovigen ligt. Elke gelovige hoort immers een ander voor verboden handelingen te behoeden. Beargumenteerd kan worden dat de verantwoordelijkheid voor het nakomen van de verboden door dementerenden bij het 'islamitische' verpleegtehuis ligt.

Hoewel de islam vele verboden kent, zal ik me in mijn scriptie alleen op verboden richten die het meest van toepassing zijn in de verpleegtehuizen, namelijk: voedingsvoorschriften en seksescheiding.

2.4.1 Voedingsvoorschriften

Voeding speelt een belangrijke rol binnen de islam. De voorschriften betreffende voeding zijn gebaseerd op de geschriften, juridische opvattingen en lokale gewoonten. Het eten kan in drie categorieën worden onderverdeeld, namelijk eten dat geoorloofd is (*halaal*), eten dat berispelijk is (*makroeh*) en eten dat verboden is (*haraam*). In deze paragraaf zal ik me voornamelijk richten op eten dat verboden is. Volgens alle rechtsscholen behoren varkensvlees, kadavers en bloed, beknelde, doodgeslagen, door een val gedode, tot de dood verscheurde en door andere dieren gedode dieren, tot de verboden voedingsmiddelen.¹⁴⁶

¹⁴⁴ <http://islamqa.info/en/33757>, 'Changing evil by one's hand', 27 oktober 2014.

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ Muneer Goolam Fareed, 'Dietary Laws', in: Richard C. Martin ed., *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*. Vol. 1. (New York 2004) 180-181, aldaar 180.

Naast de verboden voedingsmiddelen is ook de manier waarop een dier geslacht wordt van belang. Voordat een dier wordt geslacht moet de naam van God worden aangeroepen. Wanneer een dier geslacht wordt, moet de luchtpijp en tenminste één halsslagader met een scherp instrument worden doorgesneden om de pijn en het lijden van het dier te minimaliseren.¹⁴⁷ Daarnaast zijn dieren gedood door wapens, zoals pijlen en lansen geoorloofd, wanneer deze in naam van God worden afgevuurd en het vlees doorboren en laten bloeden.¹⁴⁸ Verse druiven en dadelsap mogen niet worden geconsumeerd wanneer deze één nacht oud zijn tijdens de zomerperiode en in de winterperiode wanneer deze drie dagen oud zijn.¹⁴⁹

De Koran verbiedt daarnaast het innemen van bedwelmende middelen. Alle rechtsscholen, behalve de Hanafitische rechtsschool, verbieden daarom het drinken van alcohol. Volgens de Hanafitische rechtsschool gaat het echter om de bedwelming die verboden is, en niet zo zeer om de consumptie van alcohol zelf. Alcoholische dranken verkregen uit druiven zijn daarentegen ook volgens de Hanafitische rechtsschool verboden.¹⁵⁰

Het is verplicht om met je rechterhand te eten en Gods naam zowel voor als na het eten aan te roepen.¹⁵¹ Aangezien het hier om een verplichting gaat, is deze niet voor dementerende ouderen maar wel voor ouderen met somatische beperkingen van toepassing, voor zoverre zij hier toe in staat zijn.

2.4.2 Seksescheiding

Scheiding van de seksen is iets wat door de islam aangemoedigd wordt.¹⁵² Volgens de islamitische leer is het niet toegestaan om als niet-verwante man en vrouw in een afgesloten ruimte met z'n tweeën samen te zijn. Het is wel toegestaan om met z'n tweeën samen te zijn wanneer de ruimte openbaar en betreedbaar is.¹⁵³ Voor de ouderen in de verpleegtehuizen zou dit betekenen dat ondanks het feit dat seksescheiding wordt aangemoedigd, de ouderen zich wel in een gemengde samenstelling mogen begeven. Dit is alleen toegestaan wanneer het gaat om een niet afgesloten ruimte.

¹⁴⁷ Fareed, 'Dietary Laws', 180

¹⁴⁸ Idem.

¹⁴⁹ Idem, 181.

¹⁵⁰ Fazlur Rahman *Health and Medicine in the Islamic Tradition*, 50

¹⁵¹ Fareed, 'Dietary Laws', 181.

¹⁵² Sangeeta Dhami en Aziz Sheikh, 'The Family: predicament and promise', in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients* (2e druk; Abingdon 2008) 57-66, aldaar 59.

¹⁵³ <http://www.avicennaanswers.com/gender-segregation-in-islam/>, 29 oktober 2014.

2.5 Persoonlijke verzorging

Binnen de islam is persoonlijke verzorging belangrijk. De Goddelijke wet stelt een aantal plichten betreffende de verzorging van het lichaam. Volgens de Goddelijke wet moet het lichaam met respect behandeld worden, zowel tijdens het leven als tijdens de dood, omdat de mens gezien wordt als de tijdelijke bewaarder van het lichaam. De islam schrijft voor dat het lichaam moet worden onderhouden en verzorgd. Voorschriften betreffende reinheid en persoonlijke hygiëne, rust en oefening en de al eerder beschreven voedingsvoorschriften, zijn voorschriften die bijdragen aan een goede onderhouding en verzorging van het lichaam.¹⁵⁴

Zowel dementerende ouderen als ouderen met somatische beperkingen, zullen naar alle waarschijnlijkheid zelf niet goed in staat zijn het lichaam op de juiste manier te verzorgen. Hoewel dementerende ouderen deze plicht niet dragen, geldt de vrijstelling van deze plicht ook voor ouderen met somatische beperkingen, wanneer zij zelf niet tot een goede verzorging in staat zijn. Binnen de islam is het verpleegkundigen en naaste familieleden toegestaan de mensen te wassen die dit niet meer zelf kunnen.¹⁵⁵

2.6 Medische verzorging

Zoals eerder naar voren is gekomen, hoort men goed voor het lichaam te zorgen. Naast de persoonlijke verzorging van het lichaam, kan dit ook een medische verzorging van het lichaam inhouden. Onder medische verzorging valt onder andere het gebruik van medicijnen en het ondergaan van operaties en onderzoeken. Voor medische behandelingen is er wel eerst toestemming nodig. Deze toestemming kan worden gegeven door de persoon zelf, of door de voogd van een persoon, wanneer de persoon in kwestie daar niet (meer) toe in staat is, zoals een dementerende oudere.¹⁵⁶

Over de vraag of een medische behandeling überhaupt is toegestaan, lopen de meningen onder de islamitische juristen uiteen.¹⁵⁷ Deze meningen zijn in drie categorieën onder te verdelen. De eerste categorie neigt meer naar het weigeren van medische behandelingen en kan in drie groepen worden onderverdeeld. De tweede categorie neigt meer naar het toestaan van medische behandelingen en bestaat uit twee groepen. En de laatste categorie ziet het ondergaan van medische behandelingen als een verplichting en bestaat ook uit twee groepen.

¹⁵⁴ Abdul Aziz Ahmed, 'Health and disease: an Islamic framework', in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients* (2e druk; Abingdon 2008) 35-44, aldaar 39.

¹⁵⁵ <http://www.nursingtimes.net/nursing-with-dignity-part-8-islam/206284.article>, 29 oktober 2014.

¹⁵⁶ Hanson, 'Islamic bioethics', 50.

¹⁵⁷ Mohammad Manzoor Malik, 'Islamic perceptions of medication with special reference to ordinary and extraordinary means of medical treatment', *Bangladesh Journal of Bioethics* 4(2) (2013) 22-33, aldaar 25.

Voor de eerste categorie geldt dat één groep stelt dat medische behandelingen verboden zijn, omdat zij menen dat alleen God de macht heeft om iemand te genezen.¹⁵⁸ De tweede groep stelt dat medische behandelingen wel toegestaan zijn, maar dat het beter is om ze uit de weg te gaan. De laatste groep stelt dat medische behandelingen verboden zijn, wanneer de patiënt van mening is dat het alleen de medicijnen zijn die hem of haar genezen en God daar los van staat. Bij deze groep behoren ook een aantal Hanafitische geleerden.¹⁵⁹

Voor de tweede categorie geldt dat er een groep is die medische behandeling als toegestaan ziet. Onder deze groep valt de meerderheid van de Hanafitische, Malikitische en Hanbalitische rechtsschool. Daarnaast is er een groep die medische behandeling als aanbevolen ziet. Deze groep bestaat uit een aantal Hanafitische juristen.

De laatste categorie bestaat uit een groep die stelt dat medische behandelingen absoluut verplicht zijn en de andere groep stelt dat medische behandelingen verplicht zijn wanneer een persoon weet dat hij of zij zonder deze behandelingen niet kan leven.¹⁶⁰

Voor de Hanafitische en Malikitische leer, welke in mijn scriptie centraal staan, betekent dit dat medische behandelingen over het algemeen zijn toegestaan. Binnen de Hanafitische leer zijn er echter wel verschillende meningen: een aantal juristen beschouwt medische behandelingen in sommige situaties als verboden en een aantal juristen beschouwt medische behandelingen als aanbevolen.

Voor medicijngebruik gelden een aantal aanvullende regels. Medicijnen kunnen in drie categorieën worden onderverdeeld: bedwelmende middelen (*moeskiraat*), verdovingsmiddelen (*moeraqqidaat*) en geest aantastende middelen (*moefsidaat*). Bedwelmende middelen werken bedwelmend en geven het gevoel van opwinding en welbevinden. Verdovende middelen zijn middelen die alle vijf de zintuigen compleet verdoven. En geest aantastende middelen beïnvloeden het intellect, maar geven niet het gevoel van blijdschap.¹⁶¹

Bedwelmende middelen worden over het algemeen zelfs in de kleinste hoeveelheid niet toegestaan. Het wordt als een onzuivere substantie gezien en inname hiervan kan wettelijk worden bestraft. De andere twee middelen worden als zuivere substanties beschouwd, en kan bij de inname van een kleine hoeveelheid niet worden bestraft.¹⁶² Zoals aangegeven, worden bedwelmende middelen over het algemeen niet toegestaan. Onder deze bedwelmende middelen vallen ook middelen zoals alcohol of middelen met een basis van alcohol. Wanneer er echter

¹⁵⁸ Ibidem, 26.

¹⁵⁹ Idem.

¹⁶⁰ Malik, 'Islamic perceptions', 26.

¹⁶¹ Hanson, 'Islamic bioethics', 49.

¹⁶² Idem.

geen alternatief is, en deze middelen als noodzakelijk (middelen die steun bieden vallen hier niet onder) worden beschouwd, dan is het gebruik van deze middelen toegestaan. Dit geldt ook voor medicijnen als morfine en medicijnen die ingrediënten bevatten die normaal gesproken verboden zijn, zoals varkensbestanddelen.^{163,164}

2.7 De dood

‘Ieder zal de dood proeven’, zo vermeldt de Koran.¹⁶⁵ Net als voor alle andere mensen, is de dood ook voor moslims onvermijdelijk. Voor moslims markeert de dood de transitie van de ene staat van bestaan naar de andere. Terwijl het leven op aarde wordt gezien als een beproeving, wordt het leven na de dood gezien als een eeuwige verblijfplaats waar iemand de vruchten kan plukken van zijn of haar inspanningen op aarde.¹⁶⁶

De dood is daarmee niet iets negatiefs of iets waartegen gevochten hoeft te worden. Men hoort de dood te accepteren als onderdeel van het Goddelijke plan. Dit betekent echter niet dat men zelf de dood mag vervroegen door bijvoorbeeld zelfmoord of euthanasie te plegen; dit wordt binnen de islamitische leer namelijk ten zeerste verboden. Van onnodig lijden is de islam daarentegen geen voorstander. Wanneer het gebruik van bepaalde verdovende middelen, waaronder morfine, tot de dood leidt, dan is dit toegestaan. Het gaat in dit geval om de intentie achter het geven van deze medicijnen: wanneer de medicijnen worden gegeven om de pijn te verlichten en de dood hier, vanwege het medicijngebruik, op volgt, dan is het toegestaan. Wanneer het de intentie is om iemand door het toedienen van medicijnen te laten overlijden, is dit ten strengste verboden.¹⁶⁷

Wanneer iemand overlijdt, is het binnen de islam belangrijk om deze persoon zo snel mogelijk te begraven. Vaak gebeurt dit binnen een aantal uren na de dood. Voordat dit gebeurt, vinden er een aantal rituelen plaats. Allereerst worden de mond en ogen gesloten en de ledematen recht gelegd. Het lichaam wijst bij voorkeur in de richting van Mekka. Het lichaam wordt gewassen en gehuld in een simpel wit gewaad.¹⁶⁸

¹⁶³ Idem.

¹⁶⁴ <http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?TABLE=EP&ID=1281>, Stef van den Branden en Bert Broeckaert, ‘Necessary Interventions: Muslim views on Pain and Symptom Control in English Sunni e- Fatwas’, 2-3.

¹⁶⁵ <http://bijbelenKoran.nl/ayah.php?IntEntityId=3>, Koranenbijbel, 3:185, vertaald door Fred Leemhuis, 30 oktober 2014.

¹⁶⁶ Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad, ‘Death and bereavement: an exploration and a mediation’, in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients* (2e druk; Abingdon 2008) 103- 114, aldaar 103-104.

¹⁶⁷ Ibidem, 104.

¹⁶⁸ Ibidem, 105.

Het begrafenisgebed wordt in de moskee gehouden met familie en gemeenschapsleden, waarna de rouwstoet richting de begraafplaats vertrekt. Op de begraafplaats vindt het laatste afscheid plaats met een gebed en wordt het lichaam ter aarde gelegd in de richting van Mekka.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Idem.

3. Praktijkbeschrijving van Al-Noor

In het vorige hoofdstuk heb ik de Hanafitische en Malikitische leer op het gebied van ouderen beschreven. Ik heb me daarbij op een aantal onderwerpen gericht die aanwezig zijn in de verpleegtehuizen, namelijk: de status van de ouderen, religieuze plichten en verboden, persoonlijke en medische verzorging en de dood.

In de komende twee hoofdstukken beschrijf ik mijn onderzoek uitgevoerd in verpleegtehuizen Al-Noor te Amsterdam en de Beukelaar te Rotterdam. Voor beide verpleegtehuizen zal ik eerst starten met een algemene beschrijving, een beschrijving van de inrichting en dagindeling en een beschrijving van de rol van de geestelijk verzorger. Daarna richt ik me op de onderwerpen die ik in het vorige hoofdstuk heb besproken, om naar voren te laten komen welke voorschriften er in de verpleegtehuizen worden gehanteerd. In de komende twee hoofdstukken zal er nog geen vergelijking plaats vinden met de bevindingen uit het vorige hoofdstuk. Het draait in deze hoofdstukken alleen om een beschrijving van de praktijk, zoals uitgevoerd in de verpleegtehuizen.

In dit hoofdstuk geef ik een praktijkbeschrijving van Al-Noor. In het volgende hoofdstuk zal ik me richten op de praktijk zoals uitgevoerd in de Beukelaar. Voor ik met de praktijkbeschrijving begin, zal ik eerst dieper ingaan op de methode die ik in mijn praktijkonderzoek gehanteerd heb.

3.1 Onderzoeksmethode

Omdat mijn onderzoek voornamelijk beschrijvend van aard is -ik wil immers de praktijk, zoals uitgevoerd in de verpleegtehuizen en de gedachten daarachter blootleggen- heb ik in mijn onderzoek van twee onderzoeksmethoden gebruik gemaakt. Mijn gebruikte onderzoeksmethoden zijn observatie en het houden van interviews.

Tijdens mijn bezoeken heb ik geobserveerd waar mogelijk. Deze observaties bestaan bijvoorbeeld uit de observatie van de leefomgeving en inrichting. Daarnaast heb ik activiteiten geobserveerd die de dagelijkse gang van zaken betreffen, zoals het ontbijt en het vermaak tussendoor. Ook heb ik religieuze activiteiten geobserveerd, zoals het lezen uit de Koran en het bidden. Tijdens deze observaties heb ik aantekeningen gemaakt. Vanwege privacyredenen heb ik een aantal zaken niet kunnen observeren. Deze zaken betreffen voornamelijk situaties waarin de privacy van de ouderen gewenst is, zoals tijdens het zorgonderdeel.

De interviews die ik heb uitgevoerd zijn allen open van aard. Het 'open interview' is een term die wordt gebruikt om interviews aan te duiden die niet volledig gestructureerd zijn. Het open

interview is in verschillende soorten onder te verdelen, namelijk: het vrije-attitude-interview, welke volledig ongestructureerd is, het half gestructureerde interview, waarbij de vragen niet maar de onderwerpen wel vastliggen, en het gedeeltelijk gestructureerde interview, waarbij de gesloten vragen al wel zijn vastgesteld, maar de nadruk op het doorvragen ligt.¹⁷⁰

Ik heb van één soort open interview gebruik gemaakt, namelijk het half gestructureerde interview. Voor ik aan mijn interviews begon, heb ik mijn vragen niet geformuleerd, maar mijn onderwerpen wel vastgesteld. Deze onderwerpen waren dezelfde onderwerpen die ik in het vorige hoofdstuk onderzocht heb door middel van een literatuuronderzoek: status van de ouderen, religieuze plichten, verboden, persoonlijke en medische verzorging en de dood.

Ik heb deze onderwerpen bij verschillende geïnterviewden geïntroduceerd om te kunnen onderzoeken hoe bepaalde zaken in het verpleegtehuis verlopen die niet door middel van observatie verkregen kunnen worden en om te kijken hoe hij/zij tegen deze onderwerpen aan kijkt. Daarnaast heb ik vragen gesteld om opheldering en uitleg te krijgen bij de observaties die ik gedaan heb.

Voor mijn onderzoek heb ik in totaal dertien mensen geïnterviewd. Van dit aantal heeft niet iedereen een even grote rol in mijn onderzoek gespeeld. Sommige geïnterviewden hebben slechts een enkele keer een bijdrage geleverd.

De geringe hoeveelheid aan informanten kent twee redenen. Ten eerste is de bezuiniging in de zorg van invloed. Door de zorgbezuiniging, die al langer gaande is en steeds groter wordt, wordt er minder personeel ingepland. Het werkende personeel krijgt daarmee meer taken voor zijn kiezen. Hij/zij moet bijvoorbeeld de werkzaamheden die eerder met zijn tweeën werden verricht, nu alleen verrichten. Mij te woord staan, is in deze situatie soms een lastige opgave, omdat er nog veel werkzaamheden op hen liggen te wachten. De tweede reden is het, om persoonlijke redenen, niet willen bijdragen aan mijn onderzoek. Een aantal medewerkers had liever niet dat ik hen vragen stelde, bijvoorbeeld omdat zij privé en werk liever gescheiden wilden houden.

Anderen wilden wel meewerken, maar met het verzoek dit anoniem te doen. Om hun anonimiteit te bewaren, heb ik er voor gekozen om alle namen in mijn onderzoek te fingeren. Voor mijn onderzoek is het namelijk niet van belang om de naam achter de persoon te weten, maar gaat het meer om de gedachten die de verschillende personen hebben. Voor Al-Noor geldt dat er acht mensen aan mijn onderzoek hebben bijgedragen, namelijk Linda, Nadia, Margreet, geestelijk verzorger Farouk, Sara, kleindochter Rana, stagiair Amar en stagiaire Mila. Voor de

¹⁷⁰ http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20%282005%29/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf, 'Kwalitatief onderzoek' p. 13, 8 december 2014.

Beukelaar geldt dat er vijf mensen aan mijn onderzoek hebben bijgedragen, namelijk: Ines, Maral, geestelijk verzorger Hamid, Farida en stagiaire Elvan.

Opgemerkt moet worden, dat hoewel ik getracht heb in mijn observaties en bevindingen objectief te zijn, ik mijn eigen onderzoeksinstrument ben en een interpretatie heb gemaakt van wat ik gezien en gehoord heb. Ik heb het leven in de verpleegtehuizen en de achterliggende gedachten geprobeerd te vangen in mijn notities en heb daarmee de wereld van mijn onderzochte verpleegtehuizen 'veranderd'. Dit wil zeggen dat ik er een eigen interpretatie aan heb gegeven. Een andere onderzoeker zou mogelijk een andere interpretatie hebben gemaakt.

3.2 Algemene beschrijving

Op 2 april 2012 opende zorgvoorziening Al-Noor haar deuren aan de Ottho Heldringstraat 13 in Amsterdam.¹⁷¹ Al-Noor is onderdeel van zorgaanbieder Cordaan, die zich richt op mensen die korte of lange tijd verpleging, verzorging, begeleiding en/of ondersteuning nodig hebben.¹⁷² De medewerkers (verzorgenden, verpleegkundigen en de geestelijk verzorger) die momenteel op de afdeling Al-Noor werkzaam zijn, hebben allen een Marokkaans-islamitische achtergrond op drie mensen na, Linda, Mila en Margreet. Linda en Margreet hebben, door onder andere hun islamitische collega's, wel enige kennis over islamitische gebruiken.

Naast de medewerkers zijn er een aantal vrijwilligers in het verpleegtehuis werkzaam. Deze vrijwilligers ondernemen verschillende activiteiten met de bewoners, zoals; koken voor de bewoners, bidden met de bewoners en het vergezellen naar de moskee. Volgens geestelijk verzorger Farouk kunnen de medewerkers en vrijwilligers als gasten worden gezien; zij zijn te gast bij de bewoners van Al-Noor.

De doelstelling van Al-Noor is het zo goed mogelijk verlenen van zorg. De cliënt (bewoner) wordt daarbij centraal gesteld. Margreet legt uit ze geen islamitische woongroep zijn, maar dat ze een zorginstelling zijn waarin er rekening wordt gehouden met de islamitische achtergrond. Dit betekent dat ze zelf niet de islamitische regels aan de bewoners opleggen, maar dat ze hen tegemoetkomen in hun religieuze achtergrond. Ook legt Margreet uit dat de dementie er voor zorgt dat de ouderen 'terug gaan in de tijd'. Vooral de oudere herinneringen en gewoontes blijven bestaan, terwijl nieuwe herinneringen vervagen. De Nederlandse taal en de Nederlandse gewoontes zijn bijvoorbeeld dingen die de dementerende ouderen snel vergeten. In Al-Noor

¹⁷¹ <http://www.markant.org/mantelzorger/eerste-cordaan-voorziening-voor-islamitische-ouderen-opent-haar-deuren/>, 1 november 2014.

¹⁷² <http://www.cordaan.nl/overcordaan/>, 1 november 2014.

wordt hier op verschillende manieren rekening mee gehouden, zoals het voornamelijk spreken in de moedertaal van de bewoners.¹⁷³

Al-Noor huisvest momenteel twaalf ouderen met een islamitische achtergrond. Van deze twaalf bewoners, bestaat het merendeel uit mannen (tien). De bewoners zijn voornamelijk van Turkse of Marokkaanse afkomst (vier Turkse mannen, vier Marokkaanse mannen, een Turkse vrouw en een Marokkaanse vrouw), maar er woont ook een man van Surinaamse afkomst en een man van Indische afkomst. Alle bewoners hebben de islam als gemeenschappelijke achtergrond.

Hoewel Al-Noor is opgericht voor ouderen met een PG-indicatie (Psychogeriatrische indicatie), wonen er ook ouderen met somatische beperkingen. De reden hiervoor is het gebrek aan een soortgelijk verpleegtehuis (verpleegtehuis voor mensen met een islamitische achtergrond) voor ouderen met somatische beperkingen. Zoals eerder naar voren is gekomen, bestaan verpleeg/verzorgingstehuizen rekening houdend met de islamitische achtergrond nog niet heel erg lang. En hoewel deze tehuizen steeds meer in opkomst zijn, bestaan er tegenwoordig nog maar een klein aantal. Toen Al-Noor de vraag van een oudere met een somatische beperking, kreeg of zij daar ook mocht wonen, omdat zij al jaren op een plek als deze wachtte, besloten ze dat dit mogelijk was.¹⁷⁴

Opvallend is dat momenteel bijna de helft van de bewoners (vijf van de twaalf) ouderen met somatische beperkingen zijn. Dit zou kunnen liggen aan de onbekendheid van dementie. Margreet vertelt dat het namelijk nog niet echt storm loopt met het aantal bewoners: ‘Wanneer er een plaats vrij komt, kan het wel even duren voordat er weer een nieuwe bewoner voor in de plaats komt’. Ze legt uit dat dit komt doordat dementie nog een vrij onbekend iets is voor mensen met een islamitische achtergrond. Volgens Margreet denken kinderen van moslimouders vaak dat dementie iets is wat bij ouderdom hoort, dat er dus eigenlijk niks aan de hand is en dat ze geen hulp nodig hebben bij de verzorging van hun ouders. Bij ouderen met somatische beperkingen is het daarentegen wel duidelijk dat er iets aan de hand is. Wanneer iemand bijvoorbeeld verlamd is, dan is het lastig om als kind zelf de verzorging te bieden die je ouder nodig heeft. Voor kinderen van deze ouders is het daarom veel logischer om een verpleegtehuis in te schakelen. Voor dementerende ouderen is het dus nog niet altijd zo logisch. Wellicht verandert dit in de toekomst.

¹⁷³ Er wordt in de moedertaal met de bewoners gesproken. Het personeel onderling spreekt Nederlands tegen elkaar.

¹⁷⁴ <http://www.markant.org/mantelzorger/eerste-cordaan-voorziening-voor-islamitische-ouderen-opent-haar-deuren/>, 2 november 2014.

Wanneer een nieuwe cliënt zich aanmeldt, vindt er eerst een intakegesprek met de familie plaats. Tijdens dit intakegesprek worden er afspraken gemaakt. Vanuit het verpleegtehuis wordt er verteld wat zij verwachten en wat er van hen verwacht kan worden en er wordt naar de verwachtingen van de familie gevraagd. De wens van de cliënt en zijn of haar familie speelt een belangrijke rol. Er wordt zo goed mogelijk geprobeerd aan deze wens tegemoet te komen. Dit betekent echter niet dat er met alle wensen rekening kan worden gehouden. Soms is dit gewoonweg niet mogelijk. Tijdens het intakegesprek wordt er een dossier aangemaakt. Elke bewoner heeft daarom een dossier waarin de afspraken en wensen zijn vastgelegd.

3.3 Inrichting

De afdeling Al-Noor bevindt zich op de zesde etage van het pand. Omdat het een gesloten afdeling is, kan men Al-Noor alleen betreden via een deur die alleen door personeel geopend kan worden. Al-Noor bestaat uit twee woongroepen met elk zes bewoners. De woongroepen zijn door een deur van elkaar afgesloten. Elke woongroep heeft een gezamenlijke huiskamer, een brede gang met een klein zitgedeelte en zes privékamers.

In de huiskamer bevindt zich de keuken, een eetgedeelte en een zitgedeelte. De huiskamers zijn ingericht op een manier die 'typisch' is voor mensen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Dit is volgens Margreet vooral aan de gebruikte kleuren te zien; oranje en rood. Ook de accessoires zijn typisch: er staat een Turkse/Marokkaanse theepot, er hangen kleden en schilderijen met Arabische teksten aan de wand, en in beide huiskamers hangt er ook een soort vierkant schilderij, welke tegelijk een display is. Farouk vertelt me dat het een islamitische klok is. Hij legt uit dat deze de exacte tijden aangeeft waarop het gebed hoort plaats te vinden en dat er dan de gebedsoproep (*azaan*) klinkt. Het is opvallend dat het display niks aan geeft. Volgens Farouk doet de klok het al een tijdje niet, maar het zou leuk zijn als hij het wel weer zou doen. Volgens Farouk maakt het echter niet echt iets uit of de klok het wel of niet doet: de bewoners bidden over het algemeen niet en hoeven dit volgens hem ook niet te doen.

Dat de huiskamers van Al-Noor een 'typische' inrichting hebben voor mensen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond, valt op wanneer ik een kijkje neem in een huiskamer van een Nederlandse afdeling. Er worden hele andere kleuren gebruikt, er ligt een antiek tafelkleed op tafel en er hangen 'gewone' schilderijen aan de muur.

In beide huiskamers van Al-Noor staat er een televisie in het zitgedeelte. De bewoners zijn vrij om naar de televisie te kijken wanneer ze willen en ook naar welke zenders ze kijken. Momenteel hebben ze een standaard televisie pakket, maar in de toekomst staat er gepland dat de bewoners naar Arabische of Turkse/Marokkaanse zenders kunnen kijken. Dit is om meerdere

reden een fijn vooruitzicht: omdat de Nederlandse taal vaak moeilijk is voor dementerende ouderen, worden Nederlandse televisieprogramma's minder goed begrepen. Televisieprogramma's in hun moedertaal zijn voor hen veel beter volgbaar. Daarnaast spreken de programma's van de Arabische of Turkse en Marokkaanse zenders de dementerende ouderen veel meer aan. In deze programma's herkennen zij de cultuur die hen voornamelijk bekend is.

Iedere bewoner heeft een privékamer welke niet op slot kan worden gedaan. Deze privékamer bestaat uit een slaap-/woongedeelte en een badkamer. Elke bewoner is vrij om zijn of haar kamer naar eigen wens in te richten. Zo heeft één bewoner er bijvoorbeeld een televisie en koelkast in staan. Ook staat het iedere bewoner vrij om naar zijn of haar kamer te gaan wanneer hij of zij dit wil.

Momenteel zijn de twee woongroepen ingedeeld naar afkomst. Aan de ene kant wonen de Turkse ouderen en aan de andere kant wonen de Marokkaanse ouderen. Voorheen was dit niet het geval, en was de afkomst gemengd. De reden waarom Al-Noor besloten heeft de Turkse en Marokkaanse ouderen te scheiden, is de rivaliteit en taalbarrière tussen de Turkse en Marokkaanse ouderen. Hoewel de website van Markant, centrum voor Mantelzorg, aangeeft dat er een huiskamer voor mannen en vrouwen bestaat om de activiteiten gescheiden aan te bieden, is dit niet het geval.¹⁷⁵ Margreet geeft aan dat de scheiding tussen mannen en vrouwen niet gemaakt wordt, omdat er maar twee vrouwen op de afdeling wonen.

3.4 Dagindeling

's Ochtends worden de bewoners na elkaar uit bed gehaald. Iedere bewoner wordt gewassen en aangekleed en daarna naar de huiskamer gebracht. Volgens de planning is het de bedoeling om iedereen rond een uur of tien uit bed te hebben gehaald en te hebben gewassen en aangekleed.

Wanneer de bewoners uit bed komen, staat er een ontbijttafel voor hen klaar in de huiskamer. De bewoners kunnen, wanneer ze daartoe in staat zijn, zelf hun ontbijt pakken. Wanneer ze er niet toe in staat zijn, worden ze daarbij geholpen. Het ontbijt is een koude maaltijd. Wat de bewoners eten verschilt per woongroep. Margreet legt uit dat de Turkse bewoners graag een bepaald ontbijt eten, namelijk een ontbijt bestaande uit komkommer, brood, tomaat, yoghurt en thee. De bewoners vragen altijd specifiek naar dit ontbijt en daarom wordt dit voor hen als ontbijt geserveerd. In de woongroep met de Marokkaanse ouderen bestaat het ontbijt uit melk en brood met beleg.

¹⁷⁵ <http://www.markant.org/mantelzorger/eerste-cordaan-voorziening-voor-islamitische-ouderen-opent-haar-deuren/>, 5 november 2014

Tot aan de lunch hebben de mensen vrije tijd. In deze tijd kunnen ze verschillende activiteiten ondernemen. Ze kunnen bijvoorbeeld televisie kijken, in de huiskamer verblijven, naar hun eigen kamer toe, mee doen aan sport- en spelactiviteiten die in het zorgcomplex worden aangeboden, naar fysiotherapie, rusten, bidden of lezen uit de Koran (vaak met hulp van vrijwilligers) en ontvangen van familiebezoek. Af en toe is er ook een uitje, zoals het maken van een wandeling, of het bezoeken van iets.

De lunch wordt na het middaguur geserveerd en bestaat uit een warme maaltijd. Deze wordt bereid door medewerkers of door vrijwilligers. Wat er tijdens de lunch geserveerd wordt, verschilt per dag. Vaak zijn het gerechten die de bewoners vanuit hun cultuur gewend zijn te eten, zoals gevulde pitabroodjes, pannenkoekjes en couscous. Amar vertelt dat er af en toe ook 'Nederlandse gerechten' worden gegeten, zoals stampot boerenkool en hutspot. Volgens hem is een beetje variatie in de gerechten belangrijk, vooral voor oudere mensen, omdat ze dan alle stoffen binnen krijgen die ze nodig hebben. Op vrijdag komt Rana koken. Ze is een vaste vrijwilliger en tevens de kleindochter van één van de bewoners. Ook na de lunch hebben mensen de tijd om te doen wat ze willen. Deze vrije tijd wordt gevuld met de al eerder genoemde activiteiten en ook zijn er een aantal bewoners die 's middags een middagdutje doen.

's Avonds krijgen de bewoners een diner. Ook het diner is een warme maaltijd. Voor het diner geldt hetzelfde als voor de lunch: wat de bewoners krijgen voorgeschoteld verschilt per dag. Ook komt het vaak voor dat familieleden van de bewoners langskomen en samen met hen eten. De avond verloopt vaak rustig. Het is vooral in de avond dat familie langskomt. Stagiaire Mila vertelt dat het opvallend is hoe vaak de bewoners bezoek krijgen van familie, vooral in vergelijking met Nederlandse ouderen in de verpleegtehuizen waar ze stage heeft gelopen. Ze vertelt dat familieleden van de bewoners zeker wel drie keer per week langskomen. De meeste bewoners krijgen zelfs dagelijks bezoek van hun familieleden.

Wanneer de bewoners naar bed gaan, krijgen ze ook dan hulp bij hun gereedmaking om te gaan slapen. Wanneer de bewoners op hun kamer zijn, hoeven ze volgens Nadia niet meteen te gaan slapen, maar mogen ze bijvoorbeeld ook nog televisie kijken. Ze legt uit dat het hier geen gevangenis is en dat de bewoners vrij zijn om zelf te beslissen wanneer ze gaan slapen.

3.5 Rol van de geestelijk verzorger

Voordat ik dieper in ga op de rol van de geestelijk verzorger bij Al-Noor, zal ik eerst in gaan op de rol van geestelijk verzorger in het algemeen. De VGVZ (Vereniging van Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen) heeft een beroepsstandaard uitgebracht, waarin zij beschrijven wie geestelijk verzorger in zorginstellingen zijn, wat zij doen en wat van hen verwacht wordt.

De beroepsstandaard beschrijft het beroepsprofiel en de beroepscode van de geestelijk verzorger en geeft daarmee de essentie van het beroep weer.¹⁷⁶

Volgens de beroepsstandaard kan geestelijke verzorging worden omschreven als: de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij hun zingeving en spiritualiteit, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.¹⁷⁷

Volgens de beroepsstandaard heeft de geestelijk verzorger een aantal kerntaken. Onder deze kerntaken vallen taken die gerelateerd zijn aan patiënten en hun naasten, zoals persoonlijke begeleiding en hulpverlening, individueel en groepsgewijs, gebruikmakend van eigen professionele diagnostiek.¹⁷⁸ Maar ook taken gerelateerd aan de instelling, zoals het leveren van bijdragen aan zorgvisie en ethiek van de instelling en taken gerelateerd aan het beroep, zoals het vergroten van de eigen deskundigheid en professionaliteit.¹⁷⁹

Bij Al-Noor is Farouk als geestelijk verzorger aangesteld. Farouk is Marokkaans en heeft een islamitische achtergrond, waardoor hij goed aansluit bij de ouderen. Hij komt eens per week, op vrijdag, langs. Farouk vertelt dat zijn rol erg beperkt is, omdat hij maar een aanstelling van twee uur per week heeft. Hij legt uit wat hij belangrijk vindt in zijn werk en dat is voornamelijk het present zijn en het steun bieden aan de bewoners. Wanneer hij Al-Noor bezoekt, doet hij een ronde. Hij bezoekt iedere bewoner en brengt een tijdje met hen door. Hij probeert hen te steunen, iets wat volgens hem niet altijd hoeft te bestaan uit het voeren van een gesprek. Soms is het genoeg om lichamelijk aanwezig te zijn en iemand bijvoorbeeld een schouderklopje te geven.

Wanneer hij wel een gesprek met de mensen voert, is dit niet in groepsverband. Dit is volgens Farouk namelijk niet echt mogelijk. Ook is het volgens Farouk niet altijd mogelijk om een 'echt' gesprek met de bewoners te voeren over zingeving. Er is wel communicatie, maar door dementie valt er vaak niet van een diepgaand gesprek te spreken.

Tijdens een gesprek vraagt Farouk hoe het met de bewoner gaat. Door dementie speelt het leven van de ouderen zich vaak in het verleden af en willen ze hier graag over praten, daarom gaat Farouk met hen terug in het verleden. Vaak gaan de gesprekken dan over het levensverhaal

¹⁷⁶ http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Algemene_teksten_website/beroepsstandaard.pdf, Beroepsstandaard, pagina 4, 9 november 2014.

¹⁷⁷ Ibidem, 9.

¹⁷⁸ Ibidem, 14.

¹⁷⁹ http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Algemene_teksten_website/beroepsstandaard.pdf, Beroepsstandaard, pagina 15, 9 november 2014.

en over belangrijke momenten in het leven. Tijdens deze gesprekken komt vaak naar voren dat de ouderen een schuldgevoel ervaren, omdat ze niet op een goede manier geleefd zouden hebben. Farouk wil op zo'n moment niet vertellen wat hij of zij zou moeten doen, maar probeert de link naar het geloof te leggen. Volgens Farouk is het schuldige gevoel vaak gebaseerd op foute gedachten en via het geloof probeert hij het weer goed te praten. Farouk probeert de ouderen dan uit te leggen dat hij of zij zich niet schuldig hoeft te voelen, omdat God dat niet zou willen.

Naast de gesprekken onderneemt Farouk activiteiten met de bewoners. Deze activiteiten bestaan bijvoorbeeld uit het samen lezen in de Koran en het doen van een gebedje. Farouk probeert voor de bewoners klaar te staan en zich vooral naar de wensen van de bewoners en hun families op te stellen.

Farouk houdt zich niet alleen bezig met de bewoners, maar ook met de families van de bewoners en de medewerkers. Hij legt uit dat hij fungeert als vertrouwenspersoon voor persoonlijke kwesties, maar ook in het geloof. Hij benadrukt daarbij wel dat hij alleen advies geeft wanneer daar om gevraagd wordt en dat hij niet als *imaam* gezien kan worden. Wanneer hij zelf niet de kennis heeft om goede adviezen te geven op religieus gebied, probeert hij via bijvoorbeeld de *imaam*, de benodigde kennis op te doen.

Naast de zojuist genoemde taken, legt Farouk uit dat hij ook een bepaalde taak tegenover het bestuur van Al-Noor vervult. Hij benadrukt dat hij niet gezien kan worden als handlanger van de directie, maar dat je er als geestelijk verzorger buiten staat en geen partij voor welke kant dan ook kiest. De taak die hij tegenover de directie heeft, bestaat uit het inlichten op het gebied van de islamitische medische ethiek. In zijn adviezen probeert Farouk zo breed mogelijk te zijn en richt hij zich niet op een bepaalde rechtsschool, tenzij daar specifiek naar wordt gevraagd. Dit geldt tevens voor alle adviezen die hij geeft.

3.6 Status van de ouderen

Volgens Amar hebben de ouderen in het verpleegtehuis een geëerde status binnen de familie. Hij legt uit dat niet alleen ouderen een hoge status hebben, maar dat over het algemeen iedereen binnen de familie een belangrijke plaats heeft. Dat ouderen een belangrijke plaats binnen de familie hebben, wordt onder andere duidelijk door de mate van betrokkenheid van de familieleden. Margreet legt uit dat de families van de bewoners erg betrokken zijn. Ze willen de beste zorg voor hun ouderen, en zullen er alles aan doen dat hun ouderen deze zorg krijgen. In de vorige paragraaf is daarnaast naar voren gekomen dat de ouderen vaak familiebezoek krijgen, volgens Mila opvallend meer dan Nederlandse ouderen.

Wanneer ik vraag hoe er tegen het verzorgen van de ouderen in verpleegtehuizen wordt aan gekeken en of het volgens de islam niet beter is om de ouderen thuis te verzorgen, vertelt Farouk me dat hij meent dat de islam niet voorschrijft dat de ouderen thuis verzorgd moeten worden. Hij legt uit dat de gedachte inderdaad bestaat dat het verboden is om ouderen niet zelf thuis te verzorgen. De mensen die deze gedachte aanhangen, baseren zich volgens hem op de een vers uit de Koran waarin een toevoeging het idee geeft dat ouderen thuis verzorgd horen te worden. Hoewel Farouk niet precies uit zijn hoofd weet welk vers dit is, kan hij wel de inhoud van het vers vertellen. Het vers vertelt dat een gelovige voor zijn ouders zorgt, bij hem. De toevoeging 'bij hem' wordt volgens Farouk door sommigen geïnterpreteerd als het verzorgen van de ouderen in iemands eigen huis.¹⁸⁰ Volgens Farouk is het echter niet toegestaan om hieruit de conclusie te trekken dat het niet thuis verzorgen daarom verboden is. Hij meent dat het een grote zonde is om iets *haram* (verboden) te noemen wanneer het niet expliciet verboden genoemd wordt en volgens Farouk staat er nergens in de Koran dat het verboden is.

Daarnaast meent Farouk dat beperken niet overeenkomt met de geest van de Koran. Hij legt uit dat de *sjarie*'a niet statisch is. God heeft ruimte voor meerdere interpretaties gemaakt. Dit houdt volgens Farouk in dat niks wat er in de Koran staat toevallig is. Wanneer iets niet expliciet verboden is, dan is dit geen toeval, maar de ruimte van God voor eigen interpretatie. Dat er geen verbod op het niet thuis verzorgen van ouderen in de Koran is opgenomen, maar er wel vermeld staat dat een gelovige 'bij hem' zijn ouders verzorgd, dan is dit volgens Farouk geen toeval, maar een door God gecreëerde ruimte voor interpretatie. Farouk komt door zijn interpretatie tot de conclusie dat een verpleegtehuis voor ouderen met een islamitische achtergrond gewoon is toegestaan. Door het ontbreken van een expliciet verbod is het volgens Farouk zelfs een grote zonde te stellen dat het verboden zou zijn.

3.7 Religieuze plichten

Farouk legt uit dat de dementerende ouderen in het verpleegtehuis vrijgesteld zijn van hun religieuze plichten. Zij weten immers niet meer dat zij deze plichten horen te vervullen. Daarnaast meent hij dat God het de mensen makkelijk wil maken en niet moeilijk, iets wat volgens hem een belangrijk principe binnen de islam is. Voor de ouderen met somatische beperkingen geldt niet dat zij vrijgesteld zijn van hun religieuze plichten. Voor hen geldt echter wel het zojuist genoemde principe, namelijk dat God het de mensen makkelijk wil maken en

¹⁸⁰ Vrijwel zeker gaat het hier om Koran: 17:23.

niet moeilijk. Wanneer de ouderen met somatische beperkingen niet in staat zijn hun religieuze plicht te vervullen, dan heeft God daar volgens Farouk vrede mee.

Hoewel de verplichting tot het uitvoeren van bepaalde religieuze handelingen voor dementerende ouderen wegvalt, krijgen de dementerende ouderen in Al-Noor wel de mogelijkheid en ruimte om sommige religieuze verplichting alsnog uit te voeren. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat er door het wegvallen van het verplichte karakter, voor de dementerende ouderen niet meer zo zeer valt te spreken van religieuze plichten. In de rest van dit hoofdstuk zal ik voor hen daarom niet spreken van religieuze plichten, maar van religieuze handelingen. Deze religieuze handelingen zijn dezelfde als wat voor gezonde mensen en mensen met somatische beperkingen als een religieuze plicht geldt (voor mensen met somatische beperkingen echter op een aangepaste manier, zie hoofdstuk 2). De religieuze handelingen die ik in dit hoofdstuk beschrijf, zullen overeenkomen met de religieuze plichten beschreven in het vorige hoofdstuk, namelijk *salaat*, *zakaat*, *saum Ramadaan*, *hadj* en de kledingvoorschriften.

3.7.1 *Salaat*

Margreet vertelt dat er door de ouderen, zowel de dementerende ouderen als de ouderen met somatische beperkingen, niet veel gebeden wordt. Vooral door de Turkse ouderen niet. Volgens Margreet lijken de Turkse ouderen eigenlijk helemaal niet heel religieus te zijn: ze vragen nooit of ze naar de moskee mogen en ze heeft ze eigenlijk ook nog nooit zien bidden, misschien een enkele keer, maar vaker niet. De Marokkaanse ouderen lijken volgens Margreet iets religieuzer te zijn: er wordt iets meer gebeden en men vraagt vaker naar de moskee. De man uit India is volgens Margreet een uitzondering, want hij lijkt volgens Margreet het meest religieus te zijn. Niet omdat hij bidt, maar omdat hij al heel vaak op bedevaartstocht naar Mekka is geweest.

Hoewel de ouderen over het algemeen niet vaak bidden, zijn er af en toe wel uitzonderingen. Margreet vertelt dat er een Marokkaanse dementerende oudere was die heel erg veel aan het bidden was. Hij deed dit niet op de juiste tijden, omdat hij zich deze niet kon herinneren, en ook niet in de richting van Mekka, maar hij wist wel precies hoe de gebeden zelf moesten: ‘Wanneer een collega samen met hem aan het bidden was en ze zei iets niet goed of ze sprak het verkeerd uit, dan ging hij haar altijd meteen verbeteren’. Margreet legt uit dat deze meneer zich in een vergevorderd stadium van dementie bevond, maar dat juist de religieuze handelingen, zoals bidden, lang door de man herinnerd werden.

Ook Farouk vertelt dat de ouderen niet veel bidden. Heel soms wel eens samen met hem of met een vrijwilliger, maar over het algemeen komt het bidden niet veel voor. Volgens Farouk

is dat ook niet erg, omdat de dementerende ouderen daar toch voor zijn vrijgesteld. Het is voor hen ook niet geldig wanneer ze wel bidden. De ouderen met somatische beperkingen zijn volgens Farouk echter niet vrijgesteld en voor hen zou een gebed wel geldig zijn.

Wanneer ik vraag of er een speciale ruimte is waar de ouderen kunnen bidden als ze dit wel willen, vertelt Nadia dat die er niet echt is: ‘We hebben hier geen gebedsruimte, maar als ze wel willen bidden dan kan dat, want daarvoor hebben we een kleed en speciale kleren. Deze kunnen ze dan gewoon in de gang of op hun kamer gebruiken’.

Nadia geeft net als Margreet en Farouk aan dat de ouderen niet veel bidden. Volgens haar vergeten veel mensen dit, omdat ze dement zijn, en anderen, zoals de ouderen met somatische beperkingen willen dit niet, omdat ze zichzelf vaak vies vinden. Volgens Nadia mogen ze zelf weten wat ze doen. Zij is er niet om de mensen aan hun religieuze plichten te houden.

3.7.2 Zakaat

Op de vraag of de ouderen hun financiële plicht uitvoeren, kunnen de medewerkers van Al-Noor niet met zekerheid antwoord geven. Sara meent dat de financiële plicht niet voor iedereen geldt, maar dat deze plicht inkomens- en vermogensafhankelijk is. Of men een ouder iemand is of (geestelijk) wel of niet gezond, maakt volgens haar niet zo veel uit. Het gaat in het geval van de financiële plicht puur om het financieel wel of niet kunnen uitvoeren van deze plicht.

Daarnaast meent ze dat de verantwoordelijkheid niet bij de ouderen ligt, in het geval van de ouderen van Al-Noor, maar bij hun familieleden. De ouderen zijn volgens Sara namelijk niet in staat om hun financiële zaken zelf te regelen. Of ze hun financiële plicht uitvoeren, valt daarom niet vast te stellen. De ouderen in Al-Noor zijn er zelf namelijk niet mee bezig: ‘Misschien dat hun familieleden deze plicht op zich hebben genomen, maar dat weet ik niet’.

3.7.3 Saum Ramadaan

Vasten tijdens de *Ramadaan* is iets wat in Al-Noor niet gebeurt. Volgens Margreet zijn daar verschillende redenen voor. Als eerste reden noemt ze de zwakke gezondheid van de ouderen en als tweede reden noemt ze het moeten innemen van medicijnen. Margreet legt uit dat de gezondheid van de ouderen bij Al-Noor altijd voorgaat: ‘Mensen kunnen wel graag mee willen doen aan de *Ramadaan*, maar als een arts het afraadt, dan wordt er niet gevast’.

Volgens Margreet staat de gezondheid van de ouderen altijd voorop in Al-Noor. Niet alleen bij de medewerkers, maar ook bij de families van de ouderen. Margreet vertelt dat er een tijdje terug een man met somatische beperkingen was die erg graag mee wilde doen aan de *Ramadaan*. Ze hebben toen in overleg met artsen gekeken of het mogelijk was qua gezondheid, maar dit bleek niet mogelijk te zijn. De man had ondergewicht en een hele zwakke gezondheid

en daarnaast moest hij zijn medicijnen op vaste tijden innemen. Deze medicijnen konden alleen in combinatie met eten of drinken worden ingenomen. Door de inname van voedsel zou de vasten al verbroken zijn. Nadia legt daarnaast uit dat het nemen van de medicijnen zelf de vasten al zou verbreken. Het zou daarom betekenen dat de man zijn medicijnen helemaal niet zou kunnen innemen om zijn vasten geldig te laten zijn en dat was iets waar de artsen erg op tegen waren.

Sara benadrukt dat het niet alleen zo is dat de ouderen van de artsen niet mogen vasten, ook binnen de islam zelf mogen deze ouderen volgens haar niet mee doen aan de vasten. Ze vertelt dat de Koran ergens vertelt dat zieke mensen zijn vrijgesteld van de vasten. De Koran zegt dit volgens Sara omdat het voor deze mensen gevaarlijk is om wel mee te doen en daarom kan men er eigenlijk vanuit gaan dat vasten niet alleen niet hoeft, maar dat het ook niet mag. Omdat de ouderen in Al-Noor ziek zijn, mogen zij daarom niet mee doen met de *Ramadaan*. Ook legt Sara uit dat de ouderen de vasten later niet hoeven in te halen of er iets anders voor terug hoeven te doen: ‘Deze mensen zijn ziek en worden niet meer beter, zij mogen daarom ook niet op een later tijdstip vasten’.

Ondanks het niet mee doen aan de vasten van de *Ramadaan*, wordt het Suikerfeest wel deels gevierd op de afdeling. Linda vertelt dat de families van de ouderen worden uitgenodigd en dat er een gezamenlijke viering van het Suikerfeest plaatsvindt. Dit gaat volgens Sara wel wat anders dan normaal. Ze vertelt dat het Suikerfeest bij hen alleen bestaat uit een gezamenlijke maaltijd, met allemaal lekker eten. Het bezoeken van de moskee wordt slechts door een enkele oudere gedaan.

3.7.4 Hadj

Het gaan op bedevaartstocht is iets wat eigenlijk niet voorkomt wanneer men bij Al-Noor is opgenomen. Volgens Sara komt dit vooral niet voor, omdat er ook niet naar gevraagd wordt. Of het daadwerkelijk zou kunnen, is onwaarschijnlijk gezien de slechte gezondheid van de ouderen. Sara legt uit dat de ouderen het ook helemaal niet hoeven te doen wanneer ze in een slechte gezondheid verkeren. Zij kunnen dan iemand anders vragen om in plaats van hem of haar de bedevaartstocht te maken.

Margreet vertelt dat er één oudere is die al heel vaak op bedevaartstocht is geweest, terwijl veel andere ouderen helemaal niet op bedevaartstocht zijn geweest. Volgens haar is dit vooral een kwestie van geld. De ouderen die niet op bedevaartstocht zijn geweest, zijn dat niet geweest omdat ze daar volgens Margreet geen geld voor hebben: ‘Het is niet zo dat ze in hun laatste

levensjaren alsnog de bedevaartstocht gaan maken; ze hebben daar nu nog steeds geen geld voor’.

Volgens Sara zitten de ouderen er ook niet zo mee dat ze niet op bedevaartstocht zijn geweest. De dementerende ouderen weten het niet meer en de ouderen met somatische beperkingen beseffen wel dat ze lichamenlijk niet meer tot het gaan op bedevaartstocht in staat zijn.

3.7.5 Kledingvoorschriften

De ouderen in Al-Noor zijn gekleed naar de kledingvoorschriften die de islam stelt: de mannen zijn minimaal bedekt van hun knie tot aan hun navel en de vrouwen hebben alleen hun handen en gezicht onbedekt. Amar legt uit dat er verder niet echt een gedachte achter zit. De ouderen zijn van vroeger gewend dat ze zo gekleed gingen, dus wij kleden ze zoals ze dat zelf ook gedaan zouden hebben. Hij legt uit dat het voornamelijk de familie is die aangeeft hoe hun oudere gekleed moet worden. Zij hebben hun oudere meegemaakt voor dat deze ziek werd en weten precies hoe hij/zij gekleed zou willen worden. Als dit betekent dat hij/zij geen hoofddoek draagt, dan is dat volgens Amar ook prima.

3.8 Verboden voor ouderen

Naast de religieuze plichten, stelt de islam ook verboden. De verboden die ik in deze paragraaf bespreek, zijn dezelfde verboden die ik in het vorige hoofdstuk besproken heb, namelijk: voedingsvoorschriften en seksescheiding.

In Al-Noor wordt er rekening gehouden met de voedingsvoorschriften. Het eten wat de mensen krijgen, is altijd halal. Hier wordt door de medewerkers op toegezien. Het eten wordt voornamelijk bij een winkel besteld waar alleen halal voedsel wordt verkocht en wanneer dit niet het geval is, wordt er goed gekeken naar de ingrediënten van de producten. Zo vertelt Margreet dat het wel eens is voorgekomen dat er snoepjes waren gekocht waarin varkensbestanddelen zaten. Ze kwamen hier op tijd achter, omdat er goed op gelet wordt. Wanneer ik vraag wat er zou gebeuren als men de ouderen toch een keer iets voorschotelt wat niet toegestaan is, krijg ik te horen dat het van de situatie afhangt. Rana legt uit dat wanneer je als moslim iets aan een ander geeft waarvan je zelf niet weet dat het niet halal is, Allah je weinig aanrekent. Het gaat volgens Rana namelijk om de intentie en die is goed. Ze legt uit dat wanneer je als moslim aan iemand eten geeft waarvan je weet dat het niet halal is, je dan wel in overtreding bent. Het maakt dan niet uit of de ander wel of niet moslim is, zo iets mag je volgens haar gewoon niet doen: ‘Doe ik het wel, dan krijg ik alles op mijn dak’.

Mila vertelt dat het vrijdag normaal gesproken altijd couscousdag is met heel af en toe een uitzondering. Ze legt uit: ‘Op vrijdag is het couscousdag, omdat het een heilige dag is. Je hoort dan eigenlijk couscous te eten, dus hier doen we dat ook’.

Van seksescheiding is in Al-Noor geen sprake. De mannen en vrouwen delen samen de woonkamer. Margreet zegt dat er geen seksescheiding is, omdat er maar twee vrouwen wonen. Het zou niet handig zijn om één woonkamer voor tien personen te gebruiken en de andere maar voor twee. Daarnaast legt Sara uit dat seksescheiding ook eigenlijk helemaal niet speelt. Omdat de mensen ziek en oud zijn, doet het er volgens haar niet zo veel toe dat de mannen en vrouwen gemengd wonen. Daarnaast is het zo dat de ouderen een eigen slaapkamer hebben en dat alleen de woonkamers gemengd zijn. In de woonkamers is er altijd wel iemand bij, dus dan hoeft er volgens Sara helemaal geen seksescheiding te zijn.

3.9 Persoonlijke verzorging

De persoonlijke verzorging van de ouderen komt in Al-Noor voornamelijk terecht bij de medewerkers. Nadia vertelt dat eigenlijk alle ouderen wel hulp nodig hebben. De ouderen douchen dagelijks met hulp van diegene die dan aan het werk is. Ook bij de aankleding worden de ouderen geholpen. Margreet legt uit dat er in de islam de voorkeur bestaat dat iemand van hetzelfde geslacht helpt bij het douchen en aankleden en dat ze daar zo veel mogelijk rekening mee proberen te houden. Soms is het echter niet mogelijk, bijvoorbeeld wanneer er alleen mannelijke of vrouwelijke medewerkers aan het werk zijn. Volgens Margreet is hier echter vanuit de families en de ouderen zelf wel begrip voor.

Margreet vertelt dat er met de familie van één van de ouderen een afspraak is gemaakt. De familie vertelde dat zij wisten dat hun moeder het er heel moeilijk mee zou hebben wanneer zij zou worden gewassen door een man. De familie heeft daarom gevraagd of daar rekening mee gehouden kon worden. Margreet vertelt dat er toen is afgesproken dat er zo veel mogelijk rekening mee zou worden gehouden, maar dat de familie ook is verteld dat het misschien wel eens zou kunnen voorkomen dat ze wel zou worden gewassen door een man. Volgens Margreet zijn de families hier over het algemeen vrij begripvol in en gaat het er bij hen vooral om dat hun ouderen goed worden verzorgd.

Volgens Nadia is het voor de islamitische medewerkers geen probleem om iemand van het andere geslacht te moeten wassen. Voor haar zelf gaat dit in ieder geval op: ‘Mijn religieuze achtergrond maakt helemaal niet uit. Ik doe gewoon mijn werk en ik ben hier voor de taal. Het maakt ook helemaal niet uit dat zij [de ouderen] moslim zijn, ze zijn ziek, dus dan mag dat’. Ook Sara meent dat zij ondanks haar islamitische achtergrond de ouderen gewoon mag wassen:

‘Wij zijn een soort dokters en de bewoners zijn ziek. Dokters mogen alles zien en aanraken wanneer dat nodig is, dus dan is het wassen van een ander geen probleem wanneer zij dat zelf niet meer kunnen’.

3.10 Medische verzorging

De medische verzorging speelt een belangrijke rol binnen Al-Noor. Volgens Margreet zijn mensen met een islamitische achtergrond veel meer begaan met een goede medische verzorging dan mensen zonder een islamitische achtergrond. Margreet vertelt dat wanneer de ouderen onderzocht zijn door één van de artsen die voor Cordaan werkzaam is, familieleden meteen opzoek gaan op internet. Ze onderzoeken dan wat een eventuele aandoening precies inhoudt of wat voor medicijnen hun oudere krijgt voorgeschreven. Volgens Margreet zitten de families er qua medische zorg erg bovenop dat dit goed gedaan wordt en hebben ze om onbekende redenen meer vertrouwen in ziekenhuisartsen dan de artsen werkzaam voor Cordaan.

Ook is het Margreet opgevallen dat de families van de ouderen met een islamitische achtergrond qua medische behandeling niet zo maar opgeven. Zij willen graag dat hun oudere wordt doorbehandeld totdat het echt niet meer anders kan. Volgens Margreet wordt dit vanuit het geloof gestuurd.

Volgens Nadia hangt het gebruiken van morfine geheel af van de familie van de oudere. Ze vertelt dat sommige families het goed vinden dat hun oudere morfine toe krijgt gediend, terwijl andere families niet willen dat hun oudere morfine krijgt.

3.11 De dood

Niet alle ouderen sterven in Al-Noor. Sommige ouderen (voornamelijk de ouderen met somatische beperkingen) worden voordat ze sterven in het ziekenhuis opgenomen. Het moment waarop iemand sterft, betekent tevens het directe einde van iemands verblijf in Al-Noor. De rituelen omtrent de dood, zoals de wassing, vinden namelijk niet in Al-Noor plaatst. Linda legt uit de begrafenis al snel volgt wanneer iemand gestorven is. Het lichaam wordt daarom vrij snel na de dood naar een speciaal centrum gebracht. In dit centrum wordt het lichaam dan gewassen.

Euthanasie is iets wat nog nooit in Al-Noor is gebeurd en iets wat volgens Nadia ook nooit zal gebeuren: ‘Euthanasie? Nee, dat doen wij niet, dat is hartstikke verboden’. Linda vertelt dat Al-Noor wel eens is beschuldigd van moord, omdat ze een oudere, met toestemming van de familie, morfine hadden gegeven. Omdat de oudere daarna is overleden, beschuldigde de familie Al-Noor ervan hun oudere te hebben vermoord. Volgens Linda was dat echter toeval; een hoge dosis morfine wordt wel eens als euthanasiemiddel gebruikt, maar in dit geval ging

maar om een lage dosering en ook nog eens in overleg met de familie zelf. ‘Van moord is dus geen sprake’, aldus Linda.

4. Praktijkbeschrijving van de Beukelaar

In het vorige hoofdstuk heb ik de praktijk beschreven, zoals uitgevoerd in Al-Noor. Ik heb dit gedaan door een algemene beschrijving te geven, een beschrijving van de inrichting en dagindeling en een beschrijving van de rol van de geestelijk verzorger. Daarna heb ik me gericht op de onderwerpen: status van ouderen, religieuze plichten en verboden, persoonlijke en medische verzorging en de dood. In dit hoofdstuk zal ik me richten op de praktijk zoals uitgevoerd in de Beukelaar. Ik zal dit doen aan de hand van dezelfde onderwerpen als in de praktijkbeschrijving van Al-Noor.

4.1 Algemene beschrijving

Verpleegtehuis de Beukelaar is onderdeel van zorgorganisatie Laurens, aanbieder van wonen, diensten en zorg in Rotterdam, en opende haar deuren in mei 2013. In de Beukelaar wordt in kleinschalige groepen (zes groepen van maximaal acht ouderen) zorg geboden aan dementerende ouderen. Anders dan in Al-Noor, welke zich specifiek richt op ouderen met een islamitische achtergrond, richt de Beukelaar zich op verschillende culturele achtergronden. Naast een woongroep gericht op mensen met de Nederlandse cultuur, hebben ze ook woongroepen gericht op mensen met de Hindoestaanse, Afro-Caribische, Turkse en Marokkaanse cultuur.

In deze woongroepen wordt cultuurgerichte zorg geboden, wat onder andere naar voren komt in de maaltijden, behandelmethodes, feesten en tradities. Daarnaast hebben de medewerkers en de vrijwilligers die in de woongroep werkzaam zijn, dezelfde culturele achtergrond als de bewoners van de woongroep. Farida legt uit dat ze dit in de Beukelaar een belangrijk onderdeel van hun zorgbeleid vinden. De gedeelde culturele achtergrond (bewoners, medewerkers en vrijwilligers) zorgt ervoor dat de ouderen en hun families begrepen worden en dat zij niet uit hoeven te leggen dat iets belangrijk voor hen is. Daarnaast zorgt de cultuurgerichte zorg ervoor dat de ouderen herkenning vinden en ze zich veel sneller op hun gemak voelen.

In mijn onderzoek richt ik me op twee van de zes woongroepen, namelijk de Turkse woongroep, Zeytindali, en de Marokkaanse woongroep, Al Yasmin. De ouderen uit deze twee woongroepen hebben allen een islamitische achtergrond waar rekening mee wordt gehouden. Ines, begeleidster op de Marokkaanse afdeling, legt uit dat het zijn van een Marokkaan of Turk niet noodzakelijk betekent dat je moslim bent, maar dat dit in vele gevallen wel opgaat, zeker voor de oudere generatie. Omdat de islam binnen deze culturen een grote rol speelt, is het

volgens Ines niet meer dan logisch dat de Beukelaar rekening houdt met deze islamitische achtergrond.

Voor mijn onderzoek beschouw ik de Beukelaar daarom als representatief; de cultuurspecifieke zorg die door de Beukelaar wordt geboden, houdt voor zowel de Turkse als de Marokkaanse woongroep ook in dat er specifiek rekening wordt gehouden met de islamitische achtergrond van de ouderen.

Net als bij Al-Noor, geldt ook voor de woongroep Zeytindali en de woongroep Al Yasmin van de Beukelaar, dat hoewel er rekening wordt gehouden met de islamitische achtergrond, het niet betekent dat het verpleegtehuis een islamitische instelling is. Bij de Beukelaar wordt dit laatst genoemde gegeven nog sterker benadrukt, omdat zij zich zelf voornamelijk zien als een verpleegtehuis waarin cultuurgerichte zorg wordt geboden. Rekening houden met het religieuze aspect is slechts één van de onderdelen van deze cultuurgerichte zorg.

De Beukelaar huisvest momenteel zes Marokkaanse en acht Turkse ouderen. Deze ouderen zijn allen dement, en hebben een leeftijd tussen de 64 en 91 jaar. Momenteel wonen er even veel mannen als vrouwen. De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen gaat vaak gelijk op. Het komt echter ook voor dat er meer mannen dan vrouwen (of andersom) wonen.

Wanneer een nieuwe bewoner zich aanmeldt, vindt er een gesprek met de familie plaats. Tijdens dit gesprek wordt er samen met de familie naar de wensen van hen en/of (eventueel) hun oudere gekeken. Van elke bewoner wordt er een mapje aangemaakt. In dit mapje staat enige achtergrond informatie over de bewoner, informatie over hoe de bewoner moet worden benaderd en worden alle meldingen en ontwikkelingen van de bewoner bijgehouden.

4.2 Inrichting

Zowel Zeytindali als Al Yasmin bevindt zich op de begane grond van het pand. Net zoals Al-Noor zijn ook Zeytindali en Al Yasmin gesloten afdelingen. Dit betekent dat de afdelingen alleen betreden of verlaten kunnen worden met gebruik van een code of een sleutel. Hoewel de inrichting van elkaar verschilt, hebben Zeytindali en Al Yasmin dezelfde indeling: er is een gezamenlijk woongedeelte, een gang met daaraan acht privékamers en een buitenruimte. Deze buitenruimte verbindt de twee woongroepen met elkaar; via buiten kan men van de ene afdeling naar de afdeling komen.

In het gezamenlijke woongedeelte bevindt zich de keuken, een eetgedeelte en een zitgedeelte. Het woongedeelte heeft kleuren en accessoires die de medewerkers passend bij hun cultuur vinden. Voor de Marokkaanse afdeling houdt dit in dat er rode en donkere kleuren worden gebruikt en voor de Turkse afdeling worden er licht- en donkerblauwe kleuren gebruikt. Beide

afdelingen hebben een grote kast met hierin verschillende culturele accessoires, zoals vazen met Arabische kaligrafie, Turkse/Marokkaanse theepotten, staande schilderijen met Arabische kaligrafie en een waterpijp. Beide afdelingen hebben een islamitische kalender aan de wand hangen. In het Marokkaanse woongedeelte is er daarnaast ruimte gemaakt voor een themamuur, welke momenteel het thema 'op reis' heeft. De themamuur is met verschillende plaatjes, teksten en landkaartjes van Marokko of Marokkaanse plaatsen vol geplakt. Het thema van de muur verandert om het aantal weken.

Het zitgedeelte bestaat uit een aantal banken en luie stoelen met daarop veel kussens. Ook hebben beide woongroepen een grote televisie, met daarop Arabische zenders. De televisie kan worden aangezet wanneer iemand daar behoefte aan heeft. Voor de Marokkaanse woongroep betekent dit dat de televisie veel aan staat. Ines legt uit dat er een Marokkaanse bewoner is die graag kijkt en luistert naar een zender die live-beelden vertoont van Mekka en de ronde om de *Ka'ba*, omdat hij daar rustig van wordt. Naast de Arabische zenders, kan er echter ook naar de Nederlandse zenders worden gekeken.

Via een gang komt men bij de privékamers van de bewoners. Buiten elke kamer hangt een nisje. Dit nisje is een kleine vitrinekast gevuld met persoonlijke attributen, zoals foto's. Elk nisje vertelt het persoonlijke verhaal van de desbetreffende bewoner. Het is de bewoners toegestaan om naar zijn of haar kamer toe te gaan, wanneer hij of zij dit wil. Elke privékamer bestaat uit een slaapgedeelte en een badkamer. Het slaapgedeelte heeft standaard een bed en een kledingkast. Het staat de bewoners verder vrij om hun kamer in te richten zoals ze dat willen.

De badkamer heeft een toilet, een wasbak en een douche. Ines vertelt dat de toiletten veelal ongebruikt zouden blijven als het aan de Turkse en Marokkaanse bewoners zelf ligt: 'Veel van de bewoners zijn opgegroeid in de bergen waar ze geen wc hadden. Hun behoefte deden ze daar meestal op de grond. Door de dementie denken de bewoners vaak weer dat ze terug zijn in de bergen, waardoor ze hun behoefte hier ook vaak gewoon op de grond doen. Dit is natuurlijk niet de bedoeling, maar op een onbewaakt moment kan dit zomaar gebeuren. Het is daarom altijd opletten waar je loopt'.

In iedere privékamer staat een kastje met daarin een sensor. Deze sensor registreert beweging en hardere geluiden. Bij hardere geluiden of beweging stuurt de sensor een signaal naar de melder die de dienstdoende medewerker in het bezit heeft. De medewerker kan op deze manier alle kamers en bewoners in de gaten houden. Met name in de nacht is de sensor van belang, omdat de medewerkers dan weten of de bewoners slapen of aan de wandel zijn.

De privékamers en de zich daarin bevindende badkamers hebben allen sloten die van binnen op slot kunnen worden gedaan. Volgens Ines wordt dit slot echter nooit door een oudere zelf gebruikt. Wanneer dit toch zou gebeuren, dan kunnen deze deuren met een sleutel door de medewerker worden geopend.

Apart van de woongroepen heeft de Beukelaar in een kamer een gebedsruimte gecreëerd. Deze ruimte is niet bedoeld voor een specifieke religie, maar voor iedereen die daarvan gebruik wil maken. Momenteel staat er een tafel met religieuze boeken (Bijbel, Koran en een Turkse en Marokkaanse vertaling van de *hadieth*) in de gebedsruimte met daaromheen stoelen, en ligt er in de hoek van de kamer een kleed op de grond. Geestelijk verzorger Hamid legt uit dat dit kleed de richting van Mekka aangeeft. Ook vertelt Hamid dat er plannen zijn om de gebedsruimte verder af te maken: het kleed zal worden vervangen door een nisje en er zal een kleine wasruimte worden gemaakt.

4.3 Dagindeling

Voor zowel de Turkse als Marokkaanse woongroep is de dagindeling nagenoeg hetzelfde. Ik zal daarom de dagindeling beschrijven die door beide woongroepen wordt gehanteerd. Eventuele verschillen zal ik kenbaar maken.

's Ochtends worden de bewoners één voor één uit bed gehaald. Het exacte tijdstip waarop dit gebeurt, staat niet vast, maar hangt af van de tijd waarop de bewoners wakker worden. Wanneer iemand de hele nacht aan de wandel is geweest, laten ze deze bewoner wat langer uitslapen. Wanneer iemand 's ochtends uit bed wordt gehaald, wordt hij of zij gewassen en aangekleed. Sommige bewoners zijn nog gedeeltelijk zelf in staat zich te wassen en/of aan te kleden, maar ze worden er altijd bij geholpen of in bijgestaan.

Na de ochtendzorg staat het ontbijt op het programma. Het ontbijt wordt bij voorkeur gezamenlijk genuttigd en is altijd halal. In wat er wordt gegeten, wordt geprobeerd variatie te brengen aan de hand van een menulijst. Deze menulijst wordt van te voren gemaakt en elke medewerker kan zien wat er die dag op het menu staat. Ines legt uit dat het ontbijt bijvoorbeeld kan bestaan uit eieren, pannenkoeken, of uit brood met beleg.

Na het ontbijt wordt de televisie in de Marokkaanse woongroep aangezet. Bij de Turkse afdeling is dit niet altijd het geval. Ook zijn er andere activiteiten waaraan de ouderen kunnen deelnemen. Ze kunnen bijvoorbeeld bewegingsactiviteiten doen, een persoonlijk momentje met vrijwilligers hebben, naar hun eigen kamer gaan of meehelpen met de voorbereiding van de lunch. Tussendoor wordt er een gezamenlijk theemoment gecreëerd. Ines legt uit dat deze

gezamenlijke momentjes erg belangrijk zijn, omdat het een verbinding tussen de verschillende bewoners legt.

De lunch wordt rond het middaguur geserveerd. De lunch bestaat uit een warme maaltijd en is ook altijd halal. Net als het ontbijt wordt ook de lunch volgens de menulijst bereid. Wat er op de menulijst staat, verschilt volgens Maral per woongroep. Ze legt uit dat er op de Turkse woongroep wordt gekookt volgens de Turkse keuken en op de Marokkaanse woongroep volgens de Marokkaanse keuken.

Na de lunch zijn er weer verschillende activiteiten waaraan de ouderen kunnen deelnemen, zoals muziek- en aromatherapie, bewegingsactiviteiten en activiteiten met de vrijwilligers, zoals Koran lezen of bidden, televisie kijken een slaapje doen of meehelpen met huishoudelijke taken. Ines legt uit dat het soms best lastig is om de ouderen te vermaken, omdat ze geen spelletjes spelen. Volgens Ines zijn spelletjes niet gewoon in de Marokkaanse en Turkse cultuur.

Tegen de avond wordt het diner geserveerd. Het diner is net als de lunch een warme maaltijd, maar over het algemeen lichter van aard, omdat dit beter voor de spijsvertering van de ouderen is. Net als het ontbijt en de lunch, wordt ook het diner volgens de menulijst bereid. Na het diner hebben de ouderen tijd om iets voor zichzelf te doen, totdat het tijd is om te gaan slapen.

Er is geen vaste tijd voor de ouderen om naar bed te gaan. Meestal gaan ze naar bed wanneer ze moe zijn, maar dit betekent volgens Ines niet dat de ouderen de hele avond op blijven. Medewerkers proberen het op tijd naar bed gaan te stimuleren, zodat de ouderen genoeg slaap krijgen.

4.4 Rol van de geestelijk verzorger

Bij de Beukelaar zijn twee geestelijk verzorgers in dienst. Deze geestelijk verzorgers hebben beiden drie woongroepen waar ze verantwoordelijk voor zijn, maar brengen ook bezoeken aan elkaars woongroepen, om eventueel in te kunnen vallen bij ziekte of vakantie. Op de Turkse en Marokkaanse woongroep is, de uit Marokko afkomstige, Hamid werkzaam als geestelijk verzorger. Hamid vertelt dat hij soenniet is, maar geen bepaalde rechtsschool aanhangt. In het verleden heeft hij alle rechtsscholen onderzocht en is toen tot de conclusie gekomen dat hij zich niet achter één bepaalde rechtsschool kon scharen. Dit maakt volgens Hamid echter niet zoveel uit, omdat de leer van alle rechtsscholen in grote lijnen hetzelfde is en er slechts kleine verschillen in de details bestaan.

Hamid legt uit dat hij dezelfde taken heeft als ieder andere geestelijk verzorger, maar dat hij een islamitische achtergrond en veel kennis van de islam heeft, waardoor hij in staat is mensen met een islamitische achtergrond geestelijk te begeleiden. Naast het zijn van geestelijk

verzorger, is Hamid ook als geestelijk verzorger op twee andere locaties aangesteld en werkzaam als docent aan de Islamitische Universiteit Europa (IUE), waar hij lesgeeft in de islamitische wet en wetgeving.

Voordat Hamid als geestelijk verzorger voor Laurens aan de slag ging, deed hij in opdracht van Laurens onderzoek naar de behoefte aan islamitische geestelijke verzorging binnen Laurens. Uit dit onderzoek bleek dat de islamitische ouderen behoefte aan geestelijke ondersteuning hadden van iemand die dezelfde taal spreekt, islamitisch is en iemand die voldoende kennis van de islam heeft. Hamid legt uit dat veel moslims denken dat de *imaam* de persoon is die geestelijke verzorging beoefent en dat men op hem een beroep kan doen wanneer men in een pijnlijke situatie terecht is gekomen. Volgens Hamid is de *imaam* echter niet geschikt als geestelijk verzorger: de *imaam* mist bepaalde vaardigheden en kennis die een geestelijk verzorger wel heeft. Volgens Hamid bezitten *imaams* soms zelfs te weinig kennis om *imaam* te zijn. Als geestelijk verzorger zijn de *imaams* dan helemaal niet geschikt. Hamid meent dat een geestelijk verzorger deskundiger en professioneler is. Hamid vertelt dat hij in de beoefening van zijn beroep als geestelijk verzorger niet vaak bij de *imaam* aan klopt voor hulp. Door zijn studie heeft hij erg veel kennis van de islam opgedaan en heeft hij de *imaam* niet nodig. Wanneer hij het echter zelf niet weet, schakelt hij wel hulp in.

Hamid komt elke week op woensdag bij zijn woongroepen in de Beukelaar langs. Hij is dan zes uur werkzaam, wat hij eigenlijk maar een korte tijd vindt voor wat hij allemaal zou willen en moeten doen. Hamid legt uit welke taken hij als geestelijk verzorger uitvoert, namelijk: individuele gesprekken, groepsgesprekken en groepsactiviteiten, contact met de families, opzetten van feestdagvieringen, advisering naar het management en spiegeluren met medewerkers.

De individuele gesprekken vindt hij de belangrijkste taak van een geestelijk verzorger. De individuele gesprekken kunnen over van alles gaan. Hamid laat de mensen zelf komen met wat ze kwijt willen, of hij vraagt ze hoe het met hen gaat. Soms zijn het gesprekken over vroeger en over wat ze hebben meegemaakt, maar het kan ook gaan over wat de oudere op dat moment meemaakt of voelt. Volgens Hamid zijn islamitische ouderen gewend om al hun beslissingen met hun kinderen te overleggen, vooral ten tijde van ziekte. Omdat de oudere niet meer thuis woont, kan Hamid als geestelijk verzorger steun bieden en hem of haar de weg wijzen in het maken van de juiste beslissingen. Hamid benadrukt dat het niet zijn taak is om de beslissingen te nemen, maar dat hij alleen helpt door inzicht te geven, zodat de oudere zijn of haar eigen weg kan vinden. Ook wanneer een oudere nieuw op de groep komt, zijn individuele gesprekken

volgens Hamid erg nuttig. Als geestelijk verzorger leer je de nieuwe bewoner dan goed kennen en kun je hem of haar op zijn/haar gemak stellen.

Ook de groeps gesprekken en groepsactiviteiten vindt Hamid een belangrijke taak van de geestelijk verzorger. Volgens Hamid versterkt dit namelijk de banden tussen de ouderen, voelen ze zich hierdoor meer thuis en veiliger en minder eenzaam. De groeps gesprekken kunnen over van alles gaan: over het gevoel van de mensen en over vroeger, maar ook over religieuze kwesties. Naast groeps gesprekken, begeleidt Hamid ook (religieuze) groepsactiviteiten, zoals het lezen van de Koran en *hadieth* en het samen bidden. Deze groepsactiviteiten vinden plaats in de gebedsruimte van de Beukelaar.

Elke woensdag wanneer Hamid langs komt, neemt hij de ouderen mee naar deze ruimte. Wanneer iedereen in een kring zit, leest hij voor uit de Koran. Hij kiest dan verzen die passen bij hun situatie en eventueel antwoord geven op hun vragen. Volgens Hamid komen de ouderen erg tot rust wanneer er uit de Koran wordt gelezen. Na het lezen uit de Koran, leest Hamid een aantal *hadieths*. Voor de Turkse ouderen gebruikt hij hiervoor de Turkse vertaling, en voor de Marokkaanse ouderen de Arabische versie. Na het lezen uit de Koran en *hadieths* wordt er gebeden. Hamid spreekt een aantal gebeden uit, maar ook de ouderen zelf krijgen de ruimte om een gebed uit te spreken. De groeps gesprekken en activiteiten vinden per woongroep plaats. Dit betekent dat de Turkse en Marokkaanse ouderen niet gemengd worden.

Een andere taak die Hamid beschrijft, is het contact met de families. Dit contact heeft twee kanten. Allereerst is dit contact er voor bedoeld om de oudere beter te leren kennen. Om zijn werk goed te kunnen doen, heeft Hamid achtergrondinformatie van de ouderen nodig. Met deze achtergrondinformatie kan Hamid de ouderen namelijk beter begrijpen en ondersteunen. Omdat een dementerende oudere zelf vaak niet goed kan aangeven wat hij/zij belangrijk vindt, kan de familie daar een rol in spelen. Zij kunnen aangeven wat de oudere nodig heeft en hoe deze oudere in elkaar steekt, maar ook wat zij zelf belangrijk vinden in de verzorging van hun oudere.

De tweede kant van het contact betreft meer de families zelf. Hamid kan voor hen fungeren als vertrouwenspersoon. Hij legt uit dat families veel vragen hebben en ook begeleiding nodig hebben. Hij kan als geestelijk verzorger de vragen van de families beantwoorden en hen begeleiden. Daarnaast kan hij als bemiddelaar tussen het verpleegtehuis en de families optreden. Het opzetten van de viering van islamitische feestdagen is een andere taak die Hamid beschrijft. Als geestelijk verzorger maakt hij samen met een aantal medewerkers een schema met de feestdagen, zoals het 'Suikerfeest' en het 'Offerfeest'. Het vieren van deze feestdagen acht Hamid van belang, omdat de ouderen daar veel herkenning in vinden. Naast het maken van het

schema, draagt Hamid bij aan de viering van de feestdagen. Families en burens worden uitgenodigd en in de gemeenschappelijke ruimte wordt de feestdag gevierd.

Een andere taak die Hamid als geestelijk verzorger op zich neemt, is de advisering van het management. Hamid legt uit dat ze binnen de Beukelaar eens per maand een zorgplan bespreking hebben. Deze bespreking is multidisciplinair, wat betekent dat er medewerkers uit verschillende disciplines bij betrokken zijn, zoals artsen, verplegers, verzorgenden, bestuursmedewerkers en fysiotherapeuten. Tijdens deze bespreking kan Hamid de ervaringen van de ouderen inbrengen en rapporteren. Hamid benadrukt dat hij niet inhoudelijk rapporteert, omdat hij vertrouwelijk om gaat met dat wat de ouderen en hun families hem vertellen.

Als laatste noemt Hamid het hebben van spiegeluren met het verzorgende en verplegende personeel als taak. Hij legt uit dat een spiegeluur begrepen kan worden als een moment waarop hij het personeel professionele ondersteuning en begeleiding geeft. Met elke medewerker (verplegende of verzorgende) heeft hij eens per maand een spiegeluur, welke individueel, maar ook in groepsverband kan plaatsvinden. Tijdens het spiegeluur wordt een toepasselijk onderwerp besproken. Dit kan bijvoorbeeld een ethisch onderwerp, een conflictsituatie of een specifieke casus zijn.

4.5 Status van de ouderen

Volgens Hamid hebben ouderen binnen de islam een hoge status. Ook de andere medewerkers zijn deze mening aangedaan. Volgens hen laat de Koran dit in verschillende verzen naar voren komen. Daarnaast vertelt Hamid dat het bieden van hulp prioriteit heeft en binnen de islam een belangrijk principe is. Hulpbehoevenden hebben volgens hem daarom een speciale status. De combinatie van het zijn van een oudere en het zijn van een hulpbehoevende (door de dementie in dit geval) maakt hun status volgens Hamid extra speciaal.

De aandoening dementie zorgt echter wel voor een aantal moeilijkheden. Volgens Hamid is dementie nog erg onbekend in de islamitische gemeenschap. Er lijkt een taboe op dementie te liggen en men praat er volgens Hamid niet graag over. Hij legt uit dat er verschillende verklaringsmodellen voor dementie zijn. Sommige mensen denken bijvoorbeeld dat ze gek zijn geworden, worden bezeten door een *jinn* of dat er zwarte magie in het spel is. Deze verklaringsmodellen worden voornamelijk in het beginstadium van dementie gebruikt, omdat dementie als ziekte dan nog erg onduidelijk is en de diagnose nog niet gesteld is. Volgens Hamid is het terugvallen op bijgeloof - waar veel verklaringsmodellen op zijn gebaseerd - echter iets wat verboden is binnen de islam en kan het worden gezien als één van de grootste zonden.

Naast de moeilijkheden omtrent dementie, bestaat er volgens Hamid ook een 'zorgplichtdilemma'. Hij legt uit dat er binnen de islam een voorkeur bestaat voor familie­zorg. Dit wordt volgens hem niet alleen door de islam ingegeven, maar is ook vooral door de cultuur bepaald. Hamid vertelt dat onderzoek uitwijst dat de meerderheid van de Marokkaanse ouderen meent dat hun kinderen voor hen zouden moeten zorgen. Ook de Turkse ouderen hebben een voorkeur voor familie­zorg, maar niet zo sterk als de Marokkaanse ouderen. De wens tot familie­zorg levert tegenwoordig echter vaak problemen op; in gezinnen van tweede generatie allochtonen (waaronder die van Marokkaanse en Turkse afkomst) komt het steeds vaker voor dat beide ouders aan het werk zijn.¹⁸¹ Zij hebben daardoor steeds minder tijd om voor hun ouderen te zorgen. Hoewel de ouderen hopen dat hun kinderen wel zo veel mogelijk zorgtaken op zich zullen nemen, realiseren ze zich wel dat dit voor hun kinderen een moeilijke opgave kan zijn.

Volgens Hamid hebben de kinderen het er zelf ook moeilijk mee. Zij voelen het volgens Hamid als (religieuze) plicht om voor hun ouderen te zorgen. Wanneer het hen niet lukt om zelf voor hun vader of moeder te zorgen en hij of zij opgenomen moet worden, kunnen de kinderen daar veel moeite mee hebben. Hamid vertelt dat hij dit soms lastig vindt in zijn beroep. Omdat de kinderen het zorgen voor hun ouders als een religieuze plicht zien die zij niet hebben kunnen vervullen, ontwikkelen ze een schuldgevoel. Dit schuldgevoel veroorzaakt volgens Hamid problemen: door het schuldgevoel willen de kinderen iets compenseren. Dit uit zich in het zich overal mee willen bemoeien. Wanneer iets niet helemaal gaat zoals de kinderen graag willen zien, maken ze er snel veel ophef over.

Volgens Hamid is het echter helemaal niet nodig dat kinderen zich schuldig voelen. Hij meent dat er geen sprake is van het niet vervullen van een religieuze plicht wanneer men niet zelf voor zijn/haar ouder zorgt. Volgens Hamid is het een algemeen principe om goed voor je ouders te zorgen, maar geeft de Koran niet te kennen op welke manier dit zou moeten gebeuren. Als men zelf niet goed voor zijn/haar ouders kan zorgen, bijvoorbeeld wanneer de ouder ziek is en/of door een gebrek aan tijd of vaardigheden, dan is het niet erg om de ouder te laten opnemen. Volgens Hamid gaat het namelijk vooral om het bieden van goede zorg en in een verpleeg- of verzorgingstehuis hebben de ouderen vierentwintig uur per dag zorg tot hun beschikking en zijn ze veilig. Het laten opnemen van je ouder in een verpleeg- of verzorgingstehuis kan daarom soms zelfs de voorkeur hebben.

¹⁸¹ Met tweede generatie allochtoon wordt bedoeld: een persoon die in Nederland is geboren en van wie tenminste één ouder in het buitenland is geboren. Bron: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID=1034>, 27 november 2014.

Dat de oudere nog steeds een eervolle plaats binnen de familie heeft, lijkt te worden bevestigd door de frequentie van de familiebezoeken. De meeste families of leden daarvan komen dagelijks langs. Volgens stagiaire Elvan vinden de families dit erg belangrijk, omdat ze op deze manier erg betrokken blijven bij het leven van hun ouderen. Volgens Hamid is het betrekken van de familie daarnaast een belangrijke doelstelling van de Beukelaar zelf. Families worden zoveel mogelijk bij de zorg van hun ouderen betrokken om de ouderen zich zo thuis mogelijk te laten voelen. Ook past het goed binnen de visie van cultuurgerichte zorg: door de families zoveel mogelijk bij de zorg te betrekken, probeert de Beukelaar tegemoet te komen aan de wens tot familie­zorg.

4.6 Religieuze plichten

In tegenstelling tot Al-Noor, wonen er in de Beukelaar alleen dementerende ouderen. Hamid vertelt dat dementerende ouderen vrijgesteld zijn van religieuze plichten, omdat ze immers zelf niet meer weten welke religieuze plichten ze horen uit te voeren. Volgens Hamid worden de religieuze plichten alleen voorgeschreven aan mensen die daar geestelijk toe in staat zijn. Hamid is ook werkzaam op een andere afdeling waarin ouderen met somatische beperkingen wonen. Hij vertelt dat de plichten voor deze ouderen niet wegvallen, maar dat zij deze gewoon horen te vervullen. Wanneer hun lichamelijke conditie het voor hen een lastige opgave maakt, dan mogen ze de plicht op een aangepaste manier uitvoeren.

De Beukelaar maakt het de ouderen wel mogelijk de religieuze plichten alsnog uit te kunnen voeren. Volgens Hamid is het kunnen uitvoeren van religieuze plichten juist voor dementerende ouderen erg belangrijk. Hij legt uit dat de aantasting van het geheugen ervoor zorgt dat het leven van de ouderen zich voornamelijk in een vroegere tijd afspeelt. De nieuwere herinneringen en Nederlandse taal vervagen, terwijl de oudere herinneringen vaak nog levendig in hun gedachten aanwezig zijn, tot op het moment dat ook deze herinneringen vervagen. Volgens Hamid denken veel van de bewoners bijvoorbeeld dat ze niet in Nederland, maar in hun geboorteplaats zijn.

De oudere herinneringen blijven de ouderen, zoals gezegd, langer bij staan. Onder deze oudere herinneringen vallen ook de culturele en religieuze gebruiken die ze vanaf jongs af aan hebben uitgevoerd. Volgens Hamid is het vooral voor de ouderen zelf belangrijk dat ze de kans krijgen om deze gebruiken te kunnen blijven uitvoeren. Het is voor hen niet verplicht, maar het geeft hen wel een gevoel van herkenning. Een gevoel van herkenning in een tijd waarin alles vreemd voor hen wordt, kan voor hen een handvat zijn om het leven zin te geven en een veilig gevoel te creëren.

Wanneer ik Hamid vraag naar de geldigheid van uitgevoerde religieuze 'plichten', vertelt hij dat ze gewoon als geldig kunnen worden beschouwd. Deze ouderen ontvangen de religieuze verdienste die ieder ander ook zou hebben ontvangen bij het vervullen van de religieuze plicht. Het enige verschil is dat de dementerende ouderen niet verplicht zijn tot de uitvoer ervan. Andere medewerkers weten het echter niet zo zeker. Ines vertelt bijvoorbeeld dat ze zich er nog nooit in verdiept heeft en daarom geen idee heeft of de religieuze plichten die door de dementerende ouderen vervuld worden als geldig kunnen worden gezien: 'Het zou maar zo kunnen. Maar je kunt het beter aan Hamid vragen, want die heeft er meer verstand van'.

Door het wegvallen van het verplichte karakter, valt er niet meer zo zeer te spreken van religieuze plichten. In de rest van dit hoofdstuk zal ik daarom, evenals in hoofdstuk 3.6, niet spreken van religieuze plichten, maar van religieuze handelingen. Deze religieuze handelingen zijn dezelfde als wat voor gezonde mensen als religieuze plichten gelden, die overeenkomen met de religieuze plichten beschreven in het tweede hoofdstuk, namelijk *salaat*, *zakaat*, *saum Ramadaan*, *hadj* en de kledingvoorschriften.

4.6.1 *Salaat*

Ines vertelt dat de ouderen veelal vergeten te bidden. Omdat ze niet per se hoeven te bidden, maakt dit volgens haar echter niet zo veel uit. Toch wordt er door de ouderen wel gebeden. Soms bidden ze uit zichzelf, maar het bidden kan ook samen met een medewerker, een vrijwilliger of de geestelijk verzorger.

Op woensdag neemt Hamid de ouderen mee naar de gebedsruimte om daar onder andere samen te bidden. Hamid vertelt dat een voorwaarde voor het gebed, het zich bevinden in een reine staat is. Hoewel deze voorwaarde voor dementerende ouderen wegvalt, kan de voorwaarde voor sommige dementerende ouderen geestelijk toch wat moeilijkheden veroorzaken. Voor ouderen die in een ver stadium van dementie verkeren, maakt het niet zo veel uit, zij vergeten dat zij niet rein zijn. Voor mensen die in een minder ver stadium zijn, en nog af en toe helder zijn, levert het soms wel problemen op: zij weten van zichzelf dat ze niet rein zijn en hebben daar problemen mee. Hamid vertelt dat een aantal van de dementerende ouderen daarom een natuursteen op hun kamer heeft. Deze natuursteen kan worden gebruikt in plaats van een wassing met water. Wanneer ze de steen aanraken en met hun handen over hun gezicht wrijven, bevinden ze zich in een reine staat.

Tijdens de bijeenkomst in de gebedsruimte begint Hamid met een aantal gebeden. Hoewel er een kled ligt om de richting van Mekka aan te geven, wordt het gebed niet altijd richting Mekka uitgevoerd. De reden hiervan is dat het soms lastig is om het wel te doen: de ouderen zitten

bijna allemaal in een rolstoel en de gebedsruimte is niet heel erg groot. Wanneer de groep groot is, is er niet genoeg ruimte om in de richting van Mekka te bidden. Daarnaast dient de tijd voorafgaand aan het gebed vaak als een tijd voor een groepsgesprek, waarvoor het het meest praktisch is om in een kring te zitten. Op deze manier kan iedereen bij het gesprek betrokken worden.

Tijdens mijn observatie zit iedereen in een kring. Sommige ouderen mompelen zachtjes mee tijdens het gebed van Hamid, terwijl andere ouderen in zichzelf gekeerd zijn, naar buiten staren of in slaap lijken te zijn gevallen. Na de gebeden van Hamid geeft hij de ouderen ook de kans om een gebed uit te dragen. Het zijn dit keer toevallig alleen de vrouwen die een gebed doen. Tijdens het gebed worden de handen geheven, waarna er over het gezicht wordt gewreven. Hamid vertelt later dat ze smeekbedes uitvoerden, waarbij het een gewoonte is om de zojuist gemaakte gebaren te maken. De mannen komen dit keer niet aan het woord.

Later legt Hamid uit dat de ouderen nog goed kunnen bidden. Het is voor hen heel herkenbaar van vroeger. Hoewel ze niet meer weten wanneer ze precies horen te bidden, weten ze vaak nog wel precies hoe de gebeden gaan. Dit geldt echter niet voor iedere oudere. Het hangt namelijk vooral van het stadium van dementie af waarin de oudere zich verkeert.

Naast de gebeden met Hamid, kunnen de ouderen ook op andere momenten bidden in de gebedsruimte. Hamid vertelt dat de ouderen bijvoorbeeld ook met hun familieleden of vrijwilligers gebruik kunnen maken van de gebedsruimte. Wanneer de ouderen onder begeleiding van anderen zijn, mogen ze de afdeling verlaten. Volgens Hamid bidt niet iedereen even vaak. Het hangt heel erg af van de persoon zelf en van diens familieleden. Sommige ouderen vragen bijvoorbeeld vaker of ze mogen bidden en sommige families stimuleren meer tot bidden dan andere families.

Sommige ouderen bidden op vrijdag in de moskee. Ook voor de moskeebezoeken geldt dat de ouderen dit kunnen en mogen doen onder begeleiding van familieleden of vrijwilligers. Volgens Hamid vinden de moskee bezoeken vooral plaats op verzoek van de ouderen zelf.

4.6.2 *Zakaat*

Volgens Hamid is de financiële plicht een plicht die ook op dementerende ouderen van toepassing blijft. Toch betekent dit volgens hem dat dementerende ouderen in de praktijk vaak niet onder deze plicht vallen. Hij legt uit dat het geven van de armenbelasting volgens de islamitische wet alleen iets is wat mensen met een vermogen of hogere inkomens horen te doen. De dementerende ouderen wonend in de Beukelaar hebben allen waarschijnlijk geen hoog inkomen meer en daarom zou het voor hen niet verplicht zijn om aan de financiële plicht te

voldoen. Wanneer de verplichting tot het betalen van de armenbelasting wegvalt, staat het men volgens Hamid wel vrij om de armenbelasting op vrijwillige basis te betalen.

Hamid kan niet met zekerheid zeggen of de ouderen wonend in de Beukelaar daadwerkelijk vrijgesteld zijn van hun financiële plicht. Hij gaat er van uit dat de ouderen geen hoog inkomen meer hebben omdat ze waarschijnlijk alleen inkomsten verkrijgen vanuit hun pensioen, maar hij weet niet hoe vermogend de ouderen nog zijn. Volgens Hamid zijn de ouderen in ieder geval zelf niet verantwoordelijk voor het uitvoeren van hun financiële plicht, omdat zij hier geestelijk niet meer toe in staat zijn. De verantwoordelijkheid komt volgens hem daarom bij de familie te liggen.

4.6.3 *Saum Ramadaan*

Het vasten tijdens de *Ramadaan* wordt bij de Beukelaar niet door de ouderen gedaan. Ines legt uit dat dit om een aantal redenen niet mogelijk is. Allereerst hebben de ouderen een zwakke gezondheid. Het vasten kan voor hen gevaarlijk zijn en de islam verlangt op zo'n moment niet dat er wordt gevast. Daarnaast kan er vaak ook niet worden gevast door het gebruik van medicijnen. Medicijnen moeten vaak worden ingenomen met water of voor/tijdens/na een maaltijd.

Maral vertelt dat het ook helemaal niet erg is dat het vasten niet door de ouderen wordt gedaan. Omdat de ouderen ziek zijn hoeven zij volgens haar niet te vasten en daar komt nog bij dat het voor de ouderen zelf ook niet erg is. Ze weten vaak zelf niet dat de vastentijd is aangebroken en missen er niks aan. Het einde van de vastentijd wordt wel altijd gevierd, samen met families en burens.

4.6.4 *Hadj*

De *hadj* is door de ouderen tijdens hun opname in de Beukelaar tot aan heden nog niet ondernomen. Hamid vertelt dat de meeste ouderen de bedevaartstocht al hebben gedaan. Net als bij Al-Noor is de vraag om de *hadj* te kunnen lopen daarom nog niet gekomen. Wanneer deze vraag alsnog zal komen, meent Hamid dat het misschien best mogelijk is dat een oudere het meedoen aan de bedevaartstocht wordt toegestaan. In overleg met een arts zou dit dan moeten worden bepaald. De arts kan dan kijken of de oudere in een voldoende staat van gezondheid verkeert en of er voldoende voorzieningen voor de oudere aanwezig zijn om de bedevaartstocht te kunnen ondernemen. Net als bij het brengen van een bezoek aan de moskee, stelt Hamid dat ook het meedoen aan de bedevaartstocht door dementerende ouderen wel onder begeleiding zou moeten plaats vinden.

4.6.5 Kledingvoorschriften

Hamid vertelt dat de kledingvoorschriften voor de ouderen niet opgaan. Toch worden de ouderen wel vaak naar deze voorschriften gekleed, dat wil zeggen dat de mannen minimaal bedekt zijn van hun knie tot hun navel en dat vrouwen over het algemeen alleen hun handen en gezicht vrij van bedekking hebben. Hamid legt uit dat de kledingvoorschriften toch vaak worden opgevolgd, omdat klederdracht volgens deze voorschriften vaak typisch is voor de cultuur waar de ouderen uit komen, en de ouderen gewend zijn zich zo te kleden. Daarnaast zien familieleden graag dat hun ouderen naar de kledingvoorschriften worden gekleed. Dit willen de familieleden volgens Hamid niet alleen omdat ze het zelf belangrijk vinden, maar vooral omdat ze weten dat hun vader of moeder dat graag zo zou hebben gewild.

Ines legt uit dat zij bij het aankleden van de ouderen iets pakt wat er in de kast ligt. De families kopen de kleding, dus zij zijn in principe verantwoordelijk voor wat hun oudere aan krijgt. Het komt er volgens Ines eigenlijk altijd op neer dat de door de islam gestelde kledingvoorschriften worden opgevolgd. Het is voor de ouderen echter niet zozeer een kwestie van het naleven van kledingvoorschriften, maar een kwestie van gewoonte: ‘Ze hebben altijd een hoofddoek gedragen, dus nu ook’.

Voor een Turkse oudere is het tegenovergestelde het geval. Zij droeg al een hele lange tijd geen hoofddoek meer, maar sinds ze in het verpleegtehuis zit wel. Elvan vertelt dat ze door haar dementie opeens wel een hoofddoek wil dragen. Ze ziet het bij de andere vrouwen en heeft vroeger wel altijd een hoofddoek gedragen. De vrouw doet de hoofddoek altijd zelf om. De familie van de Turkse vrouw wil daarentegen dat ze geen hoofddoek draagt, omdat dit niet bij haar hoort. In de kledingkast van de vrouw bevinden zich daarom geen hoofddoeken. Elke dag opnieuw zoekt de Turkse vrouw naar een hoofddoek. Omdat ze deze niet in haar eigen kast kan vinden, pakt zij uiteindelijk een hoofddoek uit de kast van een andere vrouw uit de woongroep. Volgens Elvan is de familie hier niet blij mee. Altijd wanneer zij op bezoek komen, halen ze de hoofddoek van het hoofd van hun oudere en vertellen ze haar dat ze geen hoofddoek mag dragen. Haar familie heeft ook al meerdere malen gevraagd of medewerkers er voor willen zorgen dat ze geen hoofddoek draagt, maar volgens Elvan is daar geen beginnen aan.

Ines vertelt dat het ook wel eens voorkomt dat een oudere zich opeens helemaal heeft uitgekleed. Ze laten deze oudere dan niet zomaar naakt rond laten lopen. Dit heeft volgens Ines echter niet zo veel met religie te maken: om de ouderen in hun waarde te laten en er voor te zorgen dat ze het warm genoeg hebben, worden ze gewoon weer aangekleed.

4.7 Verboden voor ouderen

Naast de religieuze plichten, stelt de islam ook verboden. Volgens Hamid kan het dementerende ouderen niet worden aangerekend wanneer zij een verbod overtreden. Wanneer iemand niet weet dat hij/zij iets doet dat verboden is, dan wordt hij/zij daar niet voor gestraft. In de Beukelaar wordt desondanks wel rekening gehouden met de religieuze verboden. Dit gebeurt omdat de verboden vaak kenmerkend zijn voor de cultuur waaruit de ouderen komen. Hierdoor past het rekening houden met de religieuze verboden bij de cultuurgerichte zorg die de Beukelaar wil verlenen. Een andere reden voor het rekening houden met de verboden is de wens van de families van de ouderen. Zij willen graag dat de verboden worden nageleefd. De verboden die ik in dit hoofdstuk naar voren zal laten komen zijn dezelfde verboden die ik in mijn vorige hoofdstuk heb besproken.

De voedingsschriften worden in de Turkse en Marokkaanse woongroep nageleefd. In deze woongroepen wordt er halal gekookt en worden er geen voedingsproducten aangeschaft die niet halal zijn. Om te garanderen dat de voedingsproducten halal zijn, worden ze door de islamitische medewerkers zelf aangeschaft. Volgens Hamid weten deze medewerkers precies welke producten ze wel of niet mogen kopen, omdat ze zelf ook altijd halal eten. De ouderen en hun families hebben daardoor het vertrouwen dat het eten gegeten mag worden. Hamid vertelt dat men in het begin een beetje huiverig was en zich afvroeg of het eten wel echt halal was. De ouderen wilden daarom bijna niet eten. Hij heeft toen zelf onderzoek gedaan naar het eten en gekeken of het eten halal was. Het bleek inderdaad halal te zijn en daarmee heeft hij de ouderen en hun families kunnen verzekeren dat ze toegestaan voedsel te eten krijgen.

Over seksescheiding legt Hamid uit dat de islam in principe geen bezwaar heeft tegen een menging van seksen. Volgens hem kan de menging van de seksen, zoals in de Beukelaar het geval is, wel lastig voor de ouderen zijn. Door de dementie zijn hun oude cultuur, waarin er wel vaak sprake was van seksescheiding, gewend. Het is voor hen dan lastig wanneer ze veel met mensen van het tegengestelde geslacht in dezelfde ruimte zijn.

Elvan vertelt dat het ontbreken van seksescheiding daarnaast ook voor de families van de ouderen lastig kan zijn. De ouderen verliezen volgens de Elvan hun seksuele remming en doen dan stiekem dingen met elkaar die niet horen. Ook Ines heeft dit vaak mee gemaakt. Volgens haar stelt de islam dat seksescheiding niet langer nodig is, omdat de ouderen geestelijk niet goed zijn. Maar juist omdat de ouderen geestelijk niet goed zijn, zou een seksescheiding wel nuttig zijn. De ouderen verliezen door de dementie hun remmingen, waaronder hun seksuele remmingen. De ouderen denken dan wel eens dat ze elkaars geliefden zijn en zitten dan de hele tijd bij elkaar op de kamer. De families van de ouderen vinden dit niet leuk. Volgens Elvan is

er daarom, van zowel de families als de medewerkers, de vraag of er een seksescheiding kan komen. Ze denkt dat deze er echter door bezuinigingen niet zal komen. Ines vertelt dat er soms medicatie wordt gegeven om ervoor te zorgen dat de niet-remming geremd wordt en om er op deze manier voor te zorgen dat de ouderen hun seksuele remming weer terug krijgen.

4.8 Persoonlijke verzorging

Aan de verzorging van de ouderen wordt in de Beukelaar genoeg tijd besteed. De ouderen worden elke ochtend gewassen en ook voor het slapen gaan worden zij verzorgd. Daarnaast wordt er op gelet dat de ouderen genoeg te eten en gevarieerd te eten krijgen, zodat ze goed gezond blijven. Ook wordt er gelet op de rust die de ouderen krijgen. Wanneer iemand in de nacht veel wakker is geweest, dan laten ze deze persoon in de ochtend langer door slapen. Ouderen die erg moe zijn of een middagslaapje kunnen gebruiken, worden tussendoor naar bed gebracht.

Wanneer ik aan Ines vraag of er van bewoners of hun families wel eens bezwaren komen over het feit dat de oudere door iemand anders of iemand van het tegengestelde geslacht wordt gewassen, vertelt ze dat er eigenlijk nooit bezwaren komen, omdat er wel wordt begrepen dat het nou eenmaal niet anders kan. Ines meent dat het volgens de islam ook niet erg is en dat je best lichaamsdelen van iemand mag zien die je anders niet zou mogen zien, want het is een noodzaak dat de ouderen gewassen worden. Daarnaast vertelt ze dat je er bij de ouderen heel anders tegen aan kijkt: ‘Je ziet...zeg maar...een geslacht. Niet meer en niet minder. Op den duur zie je het eigenlijk helemaal niet meer en voelt het niet anders dan het wassen van iemands gezicht’.

4.9 Medische verzorging

In de Beukelaar vindt er veel medische verzorging plaats. Op de Turkse en Marokkaanse afdeling gebruiken alle ouderen medicijnen. Deze worden door de medewerkers toegediend, omdat de ouderen dit zelf vergeten. Hamid vertelt dat medicijnen alleen gebruikt dienen te worden wanneer het niet anders kan.

Hamid vertelt dat sommige moslims van mening zijn dat morfine niet gebruikt hoort te worden. Hij zelf zegt dat het wel mag wanneer de pijn ondragelijk is. Volgens hem heeft dit te maken met een belangrijk principe binnen de islam, dat stelt dat Allah het ons niet moeilijk wil maken, want dat is niet zijn bedoeling. In de Beukelaar wordt er daarom ook gewoon morfine gebruikt wanneer dit nodig is.

Over medisch onderzoek vertelt Ines dat dit ook gewoon gebeurt en dat het niet uitmaakt of er dan lichaamsdelen worden gezien die men anders niet hoort te zien. Het is in het belang van de ouderen zelf en daarmee is het gewoon toegestaan.

4.10 De dood

Ines legt uit dat de ouderen die in de Beukelaar komen te wonen daar ook zullen sterven. De ouderen worden nooit beter, en keren daarom niet meer naar huis terug. Ook komt het volgens Ines niet vaak voor dat de ouderen uiteindelijk naar het ziekenhuis moeten om daar te sterven. In de Beukelaar is er genoeg verplegend personeel werkzaam en daarnaast zijn er ook artsen die met regelmaat bij de ouderen op bezoek komen.

Euthanasie is iets dat niet wordt gepleegd, vertelt Hamid. Hij legt uit dat de islam dit verbiedt en dat het daarom geen optie is om euthanasie te plegen. Het is daarom ook nooit in de Turkse of Marokkaanse woongroep voorgekomen dat er wel euthanasie werd gepleegd. Hamid verwacht ook niet dat dit in de toekomst zal gebeuren.

Wanneer een oudere overlijdt, vindt er een overlijdensritueel plaats. Ines legt uit dat dit overlijdensritueel bijvoorbeeld bestaat uit een wassing. Het overlijdensritueel wordt soms in de Beukelaar zelf gedaan, maar ook wel eens in de moskee op de hoek of een ander speciaal centrum in de buurt. Het overlijdensritueel staat volgens Ines wel los van de Beukelaar. Ze legt uit dat een begrafenis iets is dat vanuit de families en de moskee wordt geregeld en niet zo zeer vanuit de Beukelaar.

5. Conclusie

Als men het 'gewoon doet, zoals men altijd doet' wat betekent dit dan? Welke voorschriften worden er dan gevolgd? Zijn dit hele andere voorschriften dan de islam voorschrijft? Wat schrijft de islam überhaupt op het gebied van ouderen voor en wat doet men in de praktijk? Een greep uit de vragen die bij mij ontstonden na mijn eerste bezoeken aan Al-Noor en de Beukelaar. In mijn inleiding heb ik aangegeven dat deze vragen aanleiding gaven tot mijn scriptieonderwerp, namelijk de vergelijking van de islamitische leer op het gebied van ouderen met de praktijk zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond. In mijn scriptie heb ik antwoorden op bovenstaande vragen proberen te vinden door onderzoek te doen naar de Malikitische en Hanafitische leer op het gebied van ouderen en de praktijk zoals deze in Al-Noor en de Beukelaar wordt uitgevoerd.

In dit laatste, concluderende hoofdstuk, poog ik de vraag te beantwoorden die ik in mijn inleiding centraal heb gesteld: 'In hoeverre komt de islamitische leer, op het gebied van ouderen, zoals deze door de Hanafitische en Malikitische rechtsschool is voorgeschreven, overeen met of verschilt deze van de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen (Al-Noor en de Beukelaar) voor ouderen met een islamitische achtergrond?'

Ik zal dit hoofdstuk beginnen met een terugblik op de bevindingen uit mijn eerdere hoofdstukken. Daarna zal ik deze bevindingen tegen elkaar afzetten, om de eventuele verschillen en overeenkomsten tussen de islamitische leer en de praktijk bloot te leggen. Tot slot zal ik terugkomen op de vraag die ik in mijn scriptie centraal heb gesteld.

5.1 Bevindingen uit eerdere hoofdstukken

Het eerste hoofdstuk, een hoofdstuk met achtergrondinformatie, gaat over de geschiedenis van de *sjarie'a* en de ontwikkeling van verschillende rechtsscholen. In dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat de *sjarie'a* een belangrijke plaats inneemt binnen de islam. De goddelijke wet uit zich in voorschriften waarnaar de gelovigen zich horen te gedragen. Hoewel er uit de Koran en *soenna* verschillende voorschriften gehaald kunnen worden, presenteren ze geen kant en klare lijst met voorschriften. De wetenschap die zich bezighoudt met het destilleren van concrete voorschriften wordt *fikh* (rechtswetenschap) genoemd. Naast de Koran en *soenna* worden er in de *fikh* ook andere bronnen gebruikt, waaronder *idjmaa'* en *kijaas*.

Ook is er naar voren gekomen dat er zich in de islamitische geschiedenis verschillende rechtsscholen hebben ontwikkeld. Deze rechtsscholen verschillen in hun gebruik van de bronnen in de uitvoering van *fikh*. Dit verklaart dat er, ondanks het onveranderlijke karakter

van de Goddelijke Wet, geen uniforme *sjarie*'a bestaat. Hoewel er tegenwoordig nog vijf grote rechtsscholen bestaan (de Malikitische, Hanbalitische, Sjafi'itische, Hanafitische en Sji'itische rechtsschool) staan de leer van de Hanafitische en Malikitische rechtsschool in mijn scriptie centraal. Zij zijn het meest representatief voor de Nederlandse maatschappij.

In het tweede hoofdstuk heb ik onderzoek gedaan naar de leer van deze twee rechtsscholen. Ik heb me daarbij op een aantal onderwerpen gericht die het meest van toepassing zijn op ouderen uit de verpleegtehuizen, namelijk: de status van ouderen, de religieuze plichten, de verboden, persoonlijke verzorging, medische verzorging en de dood.

Allereerst is er naar voren gekomen dat ouderen over het algemeen een hoge status genieten. Kinderen horen hun ouders met respect te behandelen en naar hen te luisteren. Dit geldt niet alleen voor hun eigen ouders, maar ook voor ouderen in het algemeen.

Daarnaast is er naar voren gekomen dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen dementerende ouderen en ouderen met somatische beperkingen. Hoewel beide categorieën van ouderen in de islam als ouderen worden gezien, maakt de islamitische wet wel onderscheid. De dementerende ouderen worden door de wet gelijkgesteld aan mensen met een verstandelijke beperking en zijn daarom vrijgesteld van het vervullen van alle religieuze verplichtingen behalve de financiële verplichtingen. De ouderen met somatische beperkingen worden door de wet beschouwd als zieke mensen, wat betekent dat ze niet zijn vrijgesteld van de religieuze verplichtingen, maar dat er voor hen wel aanpassingen zijn.

Met betrekking tot de verboden is naar voren gekomen dat de dementerende ouderen ook hier voor zijn vrijgesteld, maar dat er beargumenteerd kan worden dat anderen, in dit geval het verpleegtehuis, er deels voor verantwoordelijk is dat de verboden worden nageleefd. Zo zijn zij bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de naleving van de voedingsvoorschriften. Dit geldt eveneens voor ouderen met somatische beperkingen. Hoewel zij de voedingsvoorschriften kunnen vatten, zijn zij door hun lichamelijke beperking vaak niet in staat zelf te zorgen voor eten. Van het verpleegtehuis mag verwacht worden dat zij in haar bereiding van het eten rekening houdt met de voedingsvoorschriften.

Wat betreft seksescheiding is naar voren gekomen dat de islam dit aanmoedigt. Het is niet toegestaan wanneer twee personen van het tegengestelde geslacht in een afgesloten ruimte zijn. Het is wel toegestaan wanneer de ruimte publiekelijk en toegankelijk is.

Met betrekking tot het onderwerp van de persoonlijke verzorging is naar voren gekomen dat dit een belangrijk aspect binnen de islam is. De islam schrijft voor dat mensen goed voor hun lichaam horen te zorgen. Wanneer mensen hier zelf niet toe in staat zijn, zoals dementerende

ouderen en ouderen met somatische beperkingen, is het toegestaan dat andere mensen, zoals verpleegkundigen en naaste familieleden, deze taak op zich nemen.

Met betrekking tot de medische verzorging is er naar voren gekomen, dat zowel de leer van de Hanafitische als de Malikitische rechtsschool, medische behandelingen en medicijnen toestaat. Hoewel de islam normaal gesproken voorschriften kent voor welke delen van het lichaam bedekt horen te worden, vallen deze voorschriften weg wanneer het gaat om medische behandelingen. In dit geval geldt dat de arts mag zien wat nodig is. Bij het gebruik van medicijnen wordt er onderscheid gemaakt in het soort medicijn. Verdovende en geest aantastende middelen zijn toegestaan, terwijl bedwelmende middelen verboden zijn. Voor bedwelmende middelen geldt echter dat deze wel toegestaan zijn, wanneer er geen andere alternatieven zijn. Dit geldt eveneens voor ingrediënten zoals varkensbestanddelen en alcohol.

Met betrekking tot het laatste onderwerp, de dood, is naar voren gekomen dat de dood niet iets is waar tegen gevochten moet worden, maar iets dat geaccepteerd moet worden. Het versnellen van de dood, door zelfmoord of euthanasie, is echter verboden. Wanneer iemand overlijdt, hoort de begrafenis snel te volgen en hoort men een aantal begrafenisrituelen uit te voeren.

In het derde en vierde hoofdstuk heb ik me gericht op de praktijk zoals deze uitgevoerd wordt in twee verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond, namelijk Al-Noor (derde hoofdstuk) en de Beukelaar (vierde hoofdstuk). Deze twee hoofdstukken zijn beschrijvend van aard. Beide hoofdstukken beginnen met een algemene beschrijving, een beschrijving van de inrichting, dagindeling en de rol van de geestelijk verzorger en gaan daarna verder met een praktijkbeschrijving van de onderwerpen uit het tweede hoofdstuk.

In mijn onderzoek is naar voren gekomen dat Al-Noor een verpleegtehuis voor ouderen met een islamitische achtergrond is. Dit betekent dat zij rekening houden met de islamitische achtergrond van de ouderen en hen daar zo veel mogelijk in tegemoet proberen te komen. De Beukelaar verschilt in dit opzichte gedeeltelijk met Al-Noor: de Beukelaar presenteert zich als een verpleegtehuis waar cultuurspecifieke zorg wordt geboden. Voor de Marokkaanse en Turkse woongroep, waar de ouderen een islamitische achtergrond hebben, komt dit er in de praktijk op neer dat men rekening houdt met de islamitische achtergrond en de ouderen hierin probeert tegemoet te komen. De islamitische achtergrond is immers een onderdeel van de cultuur waarin deze ouderen zijn groot gebracht. Hoewel beide verpleegtehuizen zijn opgericht voor dementerende ouderen, huisvest Al-Noor ook ouderen met somatische beperkingen.

In beide verpleegtehuizen werken voornamelijk mensen die dezelfde culturele achtergrond hebben als de bewoners. Voor de ouderen is dit nuttig, omdat zij zich beter begrepen voelen en

omdat ze beter kunnen communiceren met mensen die dezelfde culturele achtergrond hebben en hun moedertaal spreken.

Naast het verzorgende/ verplegende personeel en de vrijwilligers, is bij zowel Al-Noor als de Beukelaar een islamitische geestelijk verzorger in dienst. Beide zijn van Marokkaanse komaf. De taken die zij binnen de verzorgingstehuizen uitvoeren zijn nagenoeg hetzelfde. Ze bieden de ouderen individuele steun, ze ondernemen activiteiten met de ouderen, ze geven steun aan de families van de ouderen en medewerkers en fungeren voor hen als vertrouwenspersoon, en ze vervullen een adviserende taak naar het management van het verpleegtehuis. Het voeren van groepsgesprekken en het ondernemen van groepsactiviteiten is een onderdeel waarin de geestelijk verzorgers verschillen. Hamid, geestelijk verzorger van de Beukelaar, onderneemt elke week activiteiten in groepsverband, terwijl Farouk dit niet doet. Hamid meent dat de activiteiten in groepsverband voor de ouderen belangrijk zijn, omdat zij zich hierdoor beter voelen. Farouk meent daarentegen dat het voeren van bijvoorbeeld groepsgesprekken, vanwege dementie, niet mogelijk is.

De inrichting van beide verpleegtehuizen komt deels overeen. Beide zijn gesloten van aard. Dit betekent dat de ouderen niet van de afdeling af kunnen. In beide verpleegtehuizen is er een gemeenschappelijk gedeelte en hebben de ouderen een privékamer. De gemeenschappelijke gedeeltes van beide verpleegtehuizen zijn op een manier ingericht die 'typisch' is voor de Marokkaanse of Turkse cultuur.

Het hebben van een gebedsruimte en het hebben van een Arabisch zenderpakket voor op de televisie is iets waar de verpleegtehuizen in verschillen. De Beukelaar heeft beide en Al-Noor heeft beide niet. Het hebben van een Arabisch zenderpakket staat echter wel in de toekomst gepland. Het ontbreken van een gebedsruimte in Al-Noor betekent niet dat de ouderen niet kunnen bidden. Dit kunnen ze in hun kamer of op de gang.

Ook de dagindeling in beide verpleegtehuizen is nagenoeg hetzelfde. De ouderen worden in de ochtend uit bed gehaald en ontbijten gezamenlijk. Na het ontbijt kunnen de ouderen verschillende activiteiten ondernemen, zoals rusten, bidden, lezen, en mee doen aan therapieën of andere activiteiten die vanuit het verpleegtehuis worden georganiseerd, tot aan de lunch. De lunch bestaat bij beide verpleegtehuizen uit een warme maaltijd. Na de lunch kunnen de ouderen wederom verschillende activiteiten ondernemen tot aan het gezamenlijke diner. Net als de lunch is ook het diner een warme maaltijd, maar lichter van aard dan de lunch. Na het diner kunnen de ouderen verschillende activiteiten ondernemen tot aan de tijd waarop ze gaan slapen. De maaltijden die de ouderen krijgen, zijn voornamelijk maaltijden die typisch zijn voor de cultuur waaruit de ouderen komen (maaltijden uit de Turkse of Marokkaanse keuken).

Naast de algemene beschrijving, de rol van de geestelijk verzorger, de inrichting en de dagindeling, heb ik in beide verpleegtehuizen onderzoek gedaan naar de onderwerpen uit het tweede hoofdstuk.

Uit mijn onderzoek is gebleken dat de ouderen in zowel Al-Noor als de Beukelaar een geëerde status hebben. Dit is onder andere te zien aan de betrokkenheid van de families van de ouderen. De ouderen krijgen dagelijks, of minstens meerdere malen per week, bezoek van familieleden. In het begin is het voor de familieleden vaak lastig om hun ouderen naar een verpleegtehuis te brengen. Vanuit hun cultuur zijn ze gewend om zelf voor hun ouderen te zorgen en voelen ze zich schuldig wanneer ze dit niet doen. Hamid en Farouk menen beiden dat families zich niet schuldig hoeven te voelen. De islam schrijft volgens hen niet voor dat de ouderen thuis verzorgd moeten worden.

Uit mijn onderzoek naar de religieuze plichten is naar voren gekomen dat men in beide verpleegtehuizen meent dat de dementerende ouderen hiervan zijn vrijgesteld. Een belangrijke gedachte hierachter is het principe: God wil het de mensen makkelijk maken en niet moeilijk. In de praktijk, zoals uitgevoerd in Al-Noor en de Beukelaar, wordt het de ouderen inderdaad niet verplicht de religieuze plichten uit te voeren. Wel bieden beide verpleegtehuizen de ruimte om deze religieuze 'plichten' te kunnen uitvoeren. De religieuze plichten die in mijn onderzoek naar voren zijn gekomen, zijn de *salaat*, de *zakaat*, *saum Ramadaan*, *Hadj* en de kledingvoorschriften.

Voor de *salaat* geldt dat de ouderen deze kunnen verrichten wanneer ze dit willen. Bij Al-Noor is het opvallend dat de ouderen het gebed bijna nooit uit zichzelf uitvoeren. Ze vergeten dit vanwege hun dementie. Bij de Beukelaar wordt het gebed ook vaak vergeten door de ouderen. Wel neemt Hamid hen wekelijks mee naar de gebedsruimte. Hoewel het verrichten van het gebed veelal vergeten wordt, weten de ouderen heel goed hoe ze het gebed horen te verrichten wanneer ze het gebed daadwerkelijk verrichten. Volgens Hamid komt dit door het jarenlang uitvoeren van het gebed. De ouderen hebben van jongs af aan gebeden verricht en weten daarom nog steeds precies hoe dit gaat. Door hun geestelijke of lichamelijke beperkingen zijn ze echter niet in staat zich de juiste tijden te herinneren of de juiste posities aan te nemen. Over de *zakaat* bestaat enige onduidelijkheid in mijn onderzoek. In beide verpleegtehuizen meent men dat de plicht tot het betalen van de armenbelasting inkomensafhankelijk is en kan men niet met zekerheid vaststellen of deze plicht door de ouderen wordt uitgevoerd. Beide verpleegtehuizen wijzen de families van de ouderen aan als verantwoordelijk voor de uitvoering van deze eventuele plicht.

De *saum Ramadaan* wordt in beide verpleegtehuizen niet uitgevoerd. De reden hiervan is de gezondheid van de ouderen. De ouderen verkeren veelal in een zwakke gezondheid en vasten kan dan gevaarlijk zijn. Een andere reden voor het niet uitvoeren van de vasten is het gebruik van medicijnen. Veel medicijnen moeten met voedsel of drinken worden ingenomen, waardoor de vasten verbroken zou worden (ook is het innemen van de medicijnen zelf een verbreking van de vasten). Omdat het niet innemen van medicijnen voor gevaarlijke situaties kan zorgen, wordt het de ouderen niet toegestaan geen medicijnen te nemen.

Voor de *hadj* geldt dat het verzoek om deze te ondernemen tot op heden in beide verpleegtehuizen nog niet is ingediend. Dat dit verzoek in de toekomst wordt ingediend, lijkt de medewerkers in beide verpleegtehuizen onwaarschijnlijk. Wanneer het verzoek wel wordt ingediend, zou een nadere bepaling moeten uitwijzen of dit wel of niet mogelijk is.

In beide verpleegtehuizen kleden de ouderen zich voornamelijk naar de islamitische kledingvoorschriften. Mannen hebben hun onder en bovenlichaam over het algemeen geheel bedekt. Voor de vrouwen geldt hetzelfde. Daarnaast dragen zij over het algemeen een hoofddoek. Voor beide verpleegtehuizen geldt dat er niet echt sprake is van een religieuze gedachte achter deze manier van kleden. Deze manier van kleden is voornamelijk de manier die de ouderen vanaf jongs af aan gewend zijn. Omdat zij zich hier prettig bij voelen is er geen reden om de ouderen op een andere manier te kleden.

In mijn onderzoek naar de verboden voor de ouderen heb ik me gericht op voedingsvoorschriften en seksescheiding. Voor beide verpleegtehuizen geldt dat er rekening wordt gehouden met voedingsvoorschriften. Dit betekent dat de ouderen eten krijgen voorgeschoteld dat halal is. Van seksescheiding is in beide verpleegtehuizen geen sprake. Wel lopen de gedachten over seksescheiding tussen de twee verpleegtehuizen uiteen. Bij Al-Noor meent men dat seksescheiding niet nodig is. Bij de Beukelaar is de seksescheiding echter wel gewenst, maar wordt deze door bezuinigingen gehinderd. In de Beukelaar meent men dat het mengen van seksen voor de ouderen lastig kan zijn, omdat zij vanuit hun cultuur anders gewend zijn. Ook familieleden zouden graag zien dat er seksescheiding zou zijn.

In mijn onderzoek naar de persoonlijke en medische verzorging is naar voren gekomen dat er in beide verpleegtehuizen veel aandacht wordt besteed aan de persoonlijke en medische verzorging van de ouderen. Voor de persoonlijke verzorging geldt dat de ouderen worden geholpen bij handelingen zoals wassen een aankleden. In beide verzorgingstehuizen meent men dat er over het algemeen geen bezwaren zijn tegen het wassen van ouderen van het tegenovergestelde geslacht, omdat het in sommige gevallen niet anders kan.

Voor de medische verzorging zijn er binnen de verzorgingstehuizen enige verschillen te zien. Bij Al-Noor hechten familieleden over het algemeen veel waarde aan goede medische verzorging. Zij willen alle medische zorg die nodig is en ze willen dat hun ouderen worden doorbehandeld tot het echt niet anders kan. In de Beukelaar vertelt Hamid dat medicijnen juist alleen gebruikt dienen te worden wanneer het niet anders kan.

Het laatste onderwerp in mijn onderzoek is 'de dood'. Tussen beide verpleegtehuizen zijn rondom dit onderwerp kleine verschillen te zien. Voor Al-Noor geldt dat niet alle ouderen daar sterven. Sommige ouderen sterven op een andere plaats. Wanneer iemand wel sterft tijdens zijn of haar verblijf in Al-Noor betekent dit het directe einde van zijn of haar verblijf. Dit betekent dat de rituelen omtrent de dood, zoals de wassing, niet bij Al-Noor plaatsvinden. Dit wordt in een speciaal centrum gedaan. Bij de Beukelaar geldt daarentegen dat de Beukelaar de sterfplaats van een bewoner zal zijn. Het overlijdensritueel kan in de Beukelaar worden uitgevoerd wanneer de familie dit wenst. Zij zijn hier echter zelf verantwoordelijk voor. In beide verpleegtehuizen geldt dat het plegen van euthanasie niet wordt uitgevoerd.

5.2 Verschillen en overeenkomsten tussen de leer en de praktijk

Om de verschillen en overeenkomsten tussen de leer en de praktijk naar voren te laten komen, richt ik me op de onderwerpen die ik zowel in de leer als in de praktijk onderzocht heb, namelijk: de status van de ouderen, de religieuze plichten en verboden, de persoonlijke en medische verzorging en de dood. Voor elk onderwerp afzonderlijk laat ik de overeenkomst en verschillen naar voren komen.

5.2.1 De status van de ouderen

Volgens de leer genieten de ouderen een hoge status. Ook in de praktijk blijkt dit het geval. Dit blijkt onder andere uit de frequentie waarop de ouderen bezoek krijgen van hun familie en de mate van betrokkenheid. Wat betreft de plaats van de verzorging van de ouderen, lijken de leer en praktijk grotendeels overeen te komen. De leer stelt dat ouders niet noodzakelijk door hun kinderen thuis verzorgd hoeven te worden. De praktijk, zoals uitgevoerd in Al-Noor en de Beukelaar, komt hier mee overeen –de ouderen wonen immers niet thuis, maar in het verpleegtehuis. In de praktijk blijkt echter wel dat families het lastig vinden om hun ouderen naar een verpleegtehuis te sturen. De reden hiervan is de culturele gewoonte om zelf voor een ouder te zorgen.

In tegenstelling tot de leer menen sommige moslims dat ouderen wél thuis verzorgd dienen te worden, omdat dit volgens hen door de Koran voorgeschreven wordt. De families van de ouderen in Al-Noor en de Beukelaar delen deze visie niet.

5.2.2 Religieuze plichten

De leer en praktijk lijken op het gebied van religieuze plichten grotendeels overeen te komen. De leer stelt dat dementerende ouderen zijn vrijgesteld van hun religieuze plichten. Ook in de praktijk worden de ouderen hier van vrijgesteld. Zij krijgen echter wel de mogelijkheid deze 'plichten' te 'vervullen'. Voor beide verpleegtehuizen geldt voornamelijk dat ze deze mogelijkheid bieden om aan de wens van de ouderen tegemoet te komen en hen een prettig gevoel te geven. Het uitvoeren van plichten zoals de *salaat* en de kledingvoorschriften, zijn handelingen en levensmanieren die ze van jongs af aan gewend zijn uit te voeren/uit te dragen. Het nog steeds kunnen uitvoeren/uitdragen van deze 'plichten' geeft de ouderen een gevoel van herkenning. Juist in een tijd waarin alles om hen heen vreemd wordt –veroorzaakt door dementie- is het voor de ouderen fijn om ergens herkenning in te vinden.

Of de leer over de financiële plicht overeenkomt of verschilt met de praktijk valt in mijn scriptie moeilijk te beoordelen. De Malikitische leer stelt dat de financiële plicht voor dementerende ouderen niet vervalt. Wanneer de ouderen hier zelf niet toe in staat zijn, komt de verantwoordelijkheid bij de familie te liggen. De Hanafitische leer stelt daarentegen dat de financiële plicht wel komt te vervallen. In de praktijk is het onduidelijk of de financiële plicht wordt vervuld. In beide verpleegtehuizen meent men dat de financiële plicht niet komt te vervallen, maar dat deze wel inkomensafhankelijk is. Ook meent men in beide verpleegtehuizen dat de families verantwoordelijk zijn voor het vervullen van de financiële plicht. Of de families deze plicht vervullen, kan men in beide verpleegtehuizen niet confirmeren.

Een punt van verschil tussen de leer en de praktijk, betreft de religieuze plicht van de ouderen met somatische beperkingen. De leer stelt dat deze ouderen niet van de religieuze plichten zijn vrijgesteld. Wel gelden er voor hen aangepaste regels. In de praktijk, zoals uitgevoerd in Al-Noor, blijkt echter dat de ouderen met somatische beperkingen op dezelfde manier leven als de dementerende ouderen. Over het algemeen worden religieuze plichten, zoals de *salaat*, door hen slechts minimaal uitgevoerd.

5.2.3 Verboden voor de ouderen

Ook voor de verboden lijken de praktijk en leer grotendeels overeen te komen. De leer stelt dat de ouderen voor de verboden zijn vrijgesteld, maar dat er beargumenteerd kan worden dat anderen er verantwoordelijk voor zijn dat de verboden worden nageleefd. Op het gebied van

voedingsvoorschriften lijkt de praktijk hiermee in overeenstemming te komen. De ouderen krijgen eten voorgeschoteld dat voldoet aan de voedingsvoorschriften.

Op het gebied van seksescheiding zijn enige verschillen aan te wijzen. De leer stelt dat seksescheiding wordt aangemoedigd. In praktijk, zoals uitgevoerd in Al-Noor, blijkt echter dat de seksescheiding niet van belang wordt geacht. In de Beukelaar, vindt er net als in Al-Noor, geen seksescheiding plaats, maar bestaat er wel de wens tot seksescheiding. Eén van de redenen hiervoor is het belang van de ouderen zelf. Zij zijn gewend sekse gescheiden te leven. Om hen zich beter op hun gemak te laten voelen, zou men in de Beukelaar daarom graag willen tegemoet komen aan de behoefte van seksescheiding. Bezuinigingen maken dit echter een lastige opgave.

5.2.4 Persoonlijke en medische verzorging

De leer en praktijk omtrent persoonlijke en medische verzorging komen ook grotendeels overeen. De leer stelt dat persoonlijke verzorging een belangrijk aspect binnen de islam is. Wanneer mensen zelf niet in staat zijn tot deze verzorging, mogen zij daarbij hulp ontvangen. In de praktijk verlenen de verzorgenden de hulp die de ouderen nodig hebben.

Op het gebied van medische verzorging stelt de leer dat medische behandelingen en medicijnen zijn toegestaan. In de praktijk is dit terug te zien. Het enige verschil ligt in de aanbeveling van medicijnen. In de Beukelaar lijkt men medicijnen en medische behandelingen slechts toe te staan, terwijl in Al-Noor de opvatting lijkt te heersen dat medicijnen en medische behandelingen sterk worden aanbevolen. Deze verdeeldheid komt ook terug in de leer.

5.2.5 De dood

De leer en de praktijk omtrent de dood, komen geheel met elkaar overeen. De leer stelt dat de begrafenis snel hoort te volgen en er begrafenisrituelen uitgevoerd dienen te worden. In de praktijk handelt men volgens deze leer. Hetzelfde geldt voor euthanasie: de leer staat geen euthanasie toe en in de praktijk houdt men zich aan dit voorschrift.

5.3 Concluderend

Terugkomend op de vraag die ik in mijn scriptie centraal heb gesteld: ‘In hoeverre komt de islamitische leer, op het gebied van ouderen, zoals deze door de Hanafitische en Malikitische rechtsschool is voorgeschreven, overeen met of verschilt deze van de praktijk, zoals uitgevoerd in verpleegtehuizen (Al-Noor en de Beukelaar) voor ouderen met een islamitische achtergrond?’ kan ik concluderen dat er geen eenduidig antwoord bestaat.

In mijn vorige paragraaf is naar voren gekomen dat er vele overeenkomsten bestaan, maar dat er daarnaast ook genoeg verschillen zijn aan te wijzen. Deze verschillen lijken voornamelijk

voort te komen uit culturele en sociale waarden die voor de ouderen en hun families belangrijk zijn en de wens van de verpleegtehuizen om hier in tegemoet te komen. Terwijl de leer, bij bijvoorbeeld het uitvoeren van religieuze plichten, stelt dat de dementerende ouderen zijn vrijgesteld, blijken de ouderen in de praktijk veel waarde te hechten aan het toch uitvoeren van deze religieuze plichten. De motivatie achter deze uitvoering is niet zozeer religieus van aard, maar wordt voornamelijk door een culturele en/of sociale motivatie ingegeven. Het geeft de ouderen een goed gevoel en een gevoel van herkenning om zich bezig te houden met het uitvoeren van religieuze plichten.

Ook voor de overeenkomsten tussen de leer en praktijk lijkt het nastreven van culturele en sociale waarden de voornaamste drijfveer te zijn. Op het gebied van seksescheiding lijkt het voor de ouderen bijvoorbeeld voornamelijk een kwestie van sociale en culturele gewenning te zijn: zij zijn vanuit hun cultuur en sociale situatie gewend om sekse gescheiden te leven en daarom zou het voor hen prettig zijn om ook in het verpleegtehuis sekse gescheiden te leven. Ook voor de meeste andere overeenkomsten gaat dit principe op.

Dit betekent echter niet dat het nastreven van religieuze waarden geen drijfveer is. Sterker nog, de culturele en sociale waarden die worden nagestreefd, kunnen worden gezien als belangrijk onderdeel van het religieuze leven. Wanneer mensen opgroeien in een islamitische cultuur, waarin bepaalde gebruiken gewoon zijn, leren zij deze culturele en sociale gebruiken en gewoontes als islamitisch kennen. Voor hen worden deze gebruiken en gewoontes daarmee onderdeel van hun religieuze beleving. De islam kent daarom niet alleen een formele vorm (de formele leer, als in de voorschriften opgesteld door de verschillende rechtsscholen), maar ook een geleefde vorm. Deze geleefde vorm kan gezien worden als het leven volgens de gebruiken en gewoontes die mensen als islamitisch hebben leren kennen.

Uit mijn onderzoek blijkt dus dat er niet zozeer sprake is van een naleving van de formele *sjarie'a* (de *sjarie'a* is niet zo zeer aanwezig in voorschriftvorm) door de ouderen in de verpleegtehuizen, maar meer van een naleving van culturele en/of sociale vorm van de *sjarie'a* (de *sjarie'a* is voornamelijk aanwezig in geleefde vorm). Hoewel de formele *sjarie'a* voor de ouderen in de verpleegtehuizen niet van belang is, blijkt dit voor de geestelijke verzorger en in mindere mate voor de medewerkers wel het geval te zijn. Aan de hand van de formele voorschriften en leer proberen zij richting te geven aan het werk dat zij in het verpleegtehuis uitvoeren.

Naast de formele vorm van de *sjarie'a* richten de geestelijk verzorger en de medewerkers zich ook voor een belangrijk deel op de geleefde vorm van de *sjarie'a*. Meerdere malen is er naar voren gekomen dat het in de verpleegtehuizen voornamelijk gaat om het zich het op gemak

laten voelen van de bewoners en om het tegemoet komen aan de wensen van de ouderen. Dit bereiken zij door mee te gaan in de belevingswereld van de ouderen, dus daarmee in de geleefde vorm van de *sjarie'a*.

5.4 Laatste opmerkingen

In mijn inleiding heb ik naar voren laten komen dat verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond nog niet heel erg lang in Nederland bestaan. In 2009 opende het eerste verpleegtehuis voor ouderen met een islamitische achtergrond in Utrecht. Al-Noor opende haar deuren in 2012 en de Beukelaar opende haar deuren in 2013. Het verpleegtehuis voor ouderen met een islamitische achtergrond staat dus nog in haar kinderschoenen. Het opzetten van en werken in dit soort verpleegtehuizen kan daarom worden beschouwd als pionierswerk. Men is nog bezig met het aftasten van wat de juiste gang van zaken zou moeten zijn. In de toekomst zou de praktijk zoals momenteel in de verpleegtehuizen wordt uitgevoerd er heel anders uit kunnen zien.

Hetzelfde geldt voor de leer op het gebied van dementerende ouderen. Momenteel is hier vrij weinig literatuur over te vinden. Dementie is een onderwerp dat nog niet echt in de islamitische leer is terug te vinden. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt doordat dementie een relatief nieuw fenomeen is, zeker in landen met een moslimmeerderheid. Omdat mensen steeds ouder worden en dementie steeds meer in opkomst is, zal de islamitische leer over dementerende ouderen ook steeds verder tot ontwikkeling komen. Het is goed mogelijk dat westerse landen aanzet geven tot de ontwikkeling van deze leer. Het zijn namelijk vooral de westerse landen die momenteel met de opkomst van dementie kampen. Dat dementie en daarmee de leer omtrent dementie onder moslims nog vrij onbekend is, werd mij vooral duidelijk tijdens gesprekken met leden van moskees gelegen in het noorden van Nederland (Drenthe en Groningen). Op de vraag hoe men binnen de islam tegen dementie aankeek, kreeg ik te horen dat men daar nog geen idee van had: 'De oudste leden van onze gemeenschap zijn nog niet zo oud, en zijn ook nog niet dement. Je kunt deze vraag beter stellen in de Randstad, daar hebben ze wel al met dementie te maken'. Daarnaast is het goed denkbaar dat de islamitische bevolking in Nederland in de toekomst, wanneer men beter bekend raakt met dementie en met dit soort verpleegtehuizen zelf, heel anders tegen verpleegtehuizen voor mensen met een islamitische achtergrond aan gaat kijken. Momenteel worden verpleegtehuizen voor ouderen met een islamitische achtergrond door moslims nog vaak met argusogen bekeken. Het is voor hen vaak nog een onbekend fenomeen. Wanneer men bekender raakt met het concept van een 'islamitische' verpleegtehuis, zal men er in de toekomst wellicht een andere houding tegenover ontwikkelen. Ook in Al-Noor is men

deze mening aan gedaan: 'Je onderzoek komt nog veel te vroeg! Als je over een paar jaar terugkomt, dan is er vast veel meer informatie te vinden. Ook hebben we dan misschien wel een wachtlijst van ouderen die graag bij ons willen wonen. Nu zijn moslims nog best onbekend met dementie. Moslims die wel bekend zijn met dementie vinden het nog eng om hun ouderen bij ons te brengen, omdat ze niet echt bekend zijn met dit soort verpleegtehuizen'.

Terugkomend op de vraag in de titel van mijn scriptie: Het 'islamitische' verpleegtehuis. Een onislamitische ontwikkeling? geef ik het antwoord: 'Nee'. Uit mijn onderzoek blijkt dat een verpleegtehuis voor ouderen met een islamitische achtergrond overeenstemt met de formele leer van de islam (uitgedragen door de medewerkers en geestelijk verzorger), maar vooral met de geleefde vorm van de islam (uitgedragen door de ouderen wonend in de verpleegtehuizen).

6. Bibliografie

6.1 Literatuurlijst

Abu Ghuddah, Shaykh Abdul Fattah, *Islamic Manners*(1991).

Ahmed, Abdul Aziz, 'Health and disease: an Islamic framework', in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients*(2e druk; Abingdon 2008) 35-44.

Bousquet, G.H., 'Ghusl', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

Calder, N., 'Sharī'a' in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

Cottart, N., 'Mālikiyya', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

Coulson, Noel James, *A History of Islamic Law*(Edinburgh 1994).

'Dementia', in: Bonnie Strickland ed., *The Gale Encyclopedia of Psychology, Second Edition*. (Detroit 2001).

Dhami, Sangeeta en Aziz Sheikh, 'The Family: predicament and promise', in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients*(2e druk; Abingdon 2008) 57-66.

Fareed, Muneer Goolam, 'Dietary Laws', in: Richard C. Martin ed., *Encyclopedia of Islam and the Muslim World. Vol. 1*. (New York 2004) 180-181.

Goldziher I. en J. Schacht, 'Fiḫ', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

Hanson, Hamza Yusuf, 'Principles of Islamic bioethics', in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients*(2e druk; Abingdon 2008) 45-53.

Hussain, Jamila, *Islam: Its Law and Society* (2004).

Klerk, Mirjam de, *Zorg in de laatste jaren*(2012).

Koenig, Harold G. en Saad Al Shohaib, *Health and Well-Being in Islamic Societies: Background, Research and Applications*(2014).

Malik, Mohammad Manzoor, 'Islamic perceptions of medication with special reference to ordinary and extraordinary means of medical treatment', *Bangladesh Journal of Bioethics* 4(2) (2013) 22-33.

Monnot, G., 'Ṣalāt', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

Pellat, Ch., 'Ibn 'Abd al-Barr', in: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs eds., *Encyclopaedia of Islam, Second Edition* *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

Radwa S. Eldsaman en Mohamed A. Arafa, *The Rights of the Elderly in the Arab Middle East: Islamic Theory versus Arabic Practice*.

Rahman, Fazlur, *Health and Medicine in the Islamic Tradition*.

Rispler-Chaim, Vardit, *Disability in Islamic Law*(Dordrecht 2007).

Sheikh, Aziz en Abdul Rashid Gatrad, 'Death and bereavement: an exploration and a mediation', in: Aziz Sheikh en Abdul Rashid Gatrad eds., *Caring for Muslim Patients*(2e druk; Abingdon 2008) 103- 114.

Waardenburg, Jacques, 'Historische ontwikkelingen tussen 661 en ca. 1850', in: Jacques Waardenburg red., *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid*(5e druk; Houten 2000) 103-123.

Wiegers, Gerard, 'Ibadat', in: Richard C. Martin ed., *Encyclopedia of Islam and the Muslim World. Vol. 1*. (New York 2004) 327-333.

6.2 Gebruikte Websites

<http://www.al-yaqeen.com/moslima/artikel.php?id=1416>, Sheikh Saalih Ibn Fawzaan al-Fawzaan, 'Eer de ouders', 11 oktober 2014.

http://vorige.nrc.nl/binnenland/article2237958.ece/Je_ouders_in_huis_als_traditie, Sheila Kamerman, 'Je ouders in huis als traditie', 11 oktober 2014.

<http://nos.nl/artikel/90008-eerste-marokkaanse-verpleeghuis.html>, Rinke van den Brink, 'Eerste Marokkaanse verpleeghuis', 11 oktober 2014.

<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verpleeghuizen-en-verzorgingshuizen/vraag-en-antwoord/wat-is-het-verschil-tussen-een-verzorgingshuis-en-een-verpleeghuis.html>, 'Verpleeghuizen en verzorgingshuizen, 11 oktober 2014.

<http://moslimomroep.nl/al-noor-een-verpleeghuis-voor-moslim-ouderen/>, 'Al-Noor een verpleeghuis voor moslim ouderen, 12 oktober 2014.

<http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e659>, 'Fiqh', 25 augustus 2014.

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/538793/Shariah>, Noel James Coulson 'Sharia', 25 augustus 2014.

<http://www.merriam-webster.com/medical/psychogeriatrics>, 'Psychogeriatrics', 24 oktober 2014.

<http://www.netwerkpalliatievezorg.nl/Portals/22/22nov2012/Landelijke%20richtlijn%20Dementie.pdf> Richtlijn dementie, R.T.C.M. Koopmans, J.T. van der Steen, S.U. Zuidema en J.S.M. Hobbelen, 'Dementie. Landelijke richtlijn', 12 oktober 2014.

BijbelenKoran.nl, Koran 5:92, 4:49, 24:54, vertaald door Fred Leemhuis, 26 augustus 2014.

www.scp.nl/dsresource?objectid=35711&type=org, Mieke Maliepaard en Mérove Gijsberts, 'Moslim in Nederland 2012', 2 oktober 2014.

<http://www.alzheimer-nederland.nl/informatie/wat-is-dementie.aspx>, 12 oktober 2014

.

<http://www.netwerkpalliatievezorg.nl/Portals/22/22nov2012/Landelijke%20richtlijn%20Dementie.pdf> Richtlijn dementie, R.T.C.M. Koopmans, J.T. van der Steen, S.U. Zuidema en J.S.M. Hobbelen, 'Dementie. Landelijke richtlijn', 12 oktober 2014.

http://www.scp.nl/english/Publications/Summaries_by_year/Summaries_2004/Health_and_well_being_of_older_members_of_ethnic_minorities/Health_and_well_being_of_older_members_of_ethnic_minorities, 'Health and well-being of older members of ethnic minorities', 14 oktober 2014.

<http://Koranenbijbel.nl/ayah.php?IntEntityId=17>, Koran 17:23-24, vertaald door Fred Leemhuis, 16 oktober 2014.

<http://www.indialogue.in/index.php/events/214-lecture-by-prof-tahir-mahmood>, 11 oktober 2014.

.

Koranenbijbel.nl, Koran 4:36, vertaald door Fred Leemhuis, 16 oktober 2014.

<http://www.kalamullah.com/Books/Kindness%20To%20Parents.pdf>, 'Kindness to parents', 16 oktober 2014.

http://www.islam4you.info/contents/Hadieth/Sahih_Muslim/32-_The_Book_Of_Virtue_Good_Manners_And_Joining_Of_The_Ties_Of_Relationship_-_Kitab_Al-Birr_Was-Salat-I-wal-Adab.php, boek 032 nummer 6184, 16 oktober 2014.

http://www.islam4you.info/contents/Hadith/Sahih_Bukhari/73-_Good_Manners_And_Form_-_Al-Adab.php, *Volume 8, Book 73, Number 7*, 7 oktober 2014.

http://www.islam4you.info/contents/Hadith/Sahih_Muslim/32-_The_Book_Of_Virtue_Good_Manners_And_Joining_Of_The_Ties_Of_Relationship_-_Kitab_Al-Birr_Was-Salat-I-wal-Adab.php, Muslim, Book 032, Number 6189, 7 oktober 2014.

http://kitaabun.com/shopping3/product_info.php?products_id=543, 15 oktober 2014.

<http://darululoom-deoband.com/english/books/rightsinislam.htm#parents>, 15 oktober 2014.

<http://arabic.haifa.ac.il/staff/vrispler.htm>, 17 oktober 2014.

<http://www.onislam.net/arabic/ask-the-scholar/8437/8368/50964-2004-08-01%2017-37-04.html> en

<http://islamport.com/d/2/fqh/1/35/807.html>, 24 november 2014.

<http://sunnah.com/ibnmajah>, 17 oktober 2014.

<http://www.al-yaqeen.com/moslima/artikel.php?id=874>, 17 oktober 2014.

<http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?IntEntityId=5>, Koran 5:16, vertaald door Fred Leemhuis, 11 oktober 2014.

<http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?IntEntityId=2>, Koran 2:183-185, vertaald door Fred Leemhuis, 18 oktober 2014.

<http://islamicencyclopedia.org/public/index/topicDetail/id/171>, 23 oktober 2014.

<http://seekersguidance.org/ans-blog/2010/09/19/a-detailed-exposition-of-the-fiqh-of-covering-ones-nakedness-awra/>, 23 oktober 2014.

<http://islamicencyclopedia.org/public/index/topicDetail/id/171>, 23 oktober 2014.

www.onislam.net/arabic/ask-the-scholar/8437/8368/50964-2004-08-01%2017-37-04.html

<http://islamport.com/d/2/fqh/1/35/807.html>, 24 november 2014

<http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?IntEntityId=7>, Koran 7:157, vertaald door Fred Leemhuis, 19 oktober 2014.

<http://bijbelenkoran.nl/ayah.php?IntEntityId=3>, Koran 3:110, vertaald door Fred Leemhuis, 19 oktober 2014.

<http://islamqa.info/en/shaikh>, 20 oktober 2014.

<http://islamqa.info/en/33757>, [al-Tawbah 9:71], 20 oktober 2014.

<http://islamqa.info/en/33757>, 'Changing evil by one's hand', 27 oktober 2014.

<http://www.avicennaanswers.com/gender-segregation-in-islam/>, 29 oktober 2014.

<http://www.nursingtimes.net/nursing-with-dignity-part-8-islam/206284.article>, 29 oktober 2014.

<http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?TABLE=EP&ID=1281>, Stef van den Branden en Bert Broeckart, 'Necessary Interventions: Muslim views on Pain and Symptom Control in English Sunni e- Fatwas'.

<http://bijbelenKoran.nl/ayah.php?IntEntityId=3>, Koranenbijbel, 3:185, vertaald door Fred Leemhuis, 30 oktober 2014.

http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20%282005%29/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf, 'Kwalitatief onderzoek', 8 december 2014.

<http://www.markant.org/mantelzorger/eerste-cordaan-voorziening-voor-islamitische-ouderen-opent-haar-deuren/>, 1 november 2014.

<http://www.cordaan.nl/overcordaan/>, 1 november 2014.

http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Algemene_teksten_website/beroepsstandaard.pdf, Beroepsstandaard, pagina 4, 9 november 2014.

http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Algemene_teksten_website/beroepsstandaard.pdf, Beroepsstandaard, 9 november 2014.

<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID=1034>, 27
november 2014.